TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK
ANABİLİM DALI

EKONOMİK KRİZLER VE BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ SEKTÖRÜ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Eren DOĞAN

Ankara-2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK
ANABİLİM DALI

EKONOMİK KRİZLER VE BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ SEKTÖRÜ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Eren DOĞAN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Haluk GERAY

Ankara-2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK
ANABİLİM DALI

Eren DOĞAN

EKONOMİK KRİZLER VE BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ SEKTÖRÜ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Haluk GERAY

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	İmzası
Prof. Dr. Haluk Geray	
Prof. Dr. Erol Taymaz	
Prof. Dr. Gaye Gürsen Dalen	
.....	.....
.....	.....

Tez Sınavı Tarihi 22.11.2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2.....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

EREN DOĞAN

İmzası

ÖZET

Ekonomik krizlerin oluşmasında ve aşılmasında bilgi ve iletişim teknolojilerinin taşıdığı önem gözardı edilmiştir. Gerek ekonomik krizlerin yayılmasının hızlanmasındaki rolü gerekse teknolojik gelişmelerle bezenmiş yeni çalışma şekillerini kullanarak yeni tüketim kanalları ile krizin yarattığı negatif etkinin telafi edileceği düşüncesi, krizden çıkış yolu olarak bilgi ve iletişim teknoloji sektörünü çözüm olarak öne çıkarmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojileri merkezli bu büyüme modeli Türkiye'de krizle olan etkileşiminin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu durum, şirketlerin teknoloji kullanımının artmasıyla sistemle bütünleşmesine ve finansal şoklara daha açık bir ekonomiye dönüşülmesini beraberinde getirmiştir. Böylece küresel ekonomik sistemin bir parçası haline gelen Türkiye hem bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründe hem de değişimler yarattığı diğer sektörlerde ekonomik krizlerden etkilenmiştir. Bu çalışmada, öncelikle bilgi ve iletişim teknolojileri ile krizler arasındaki ilişki tartışmaya açılacaktır. Bunun ardından 2008 krizi ve bu krizin Türkiye'ye etkisi üzerinde durulacaktır. Ardından da, krizin Türkiye'de yarattığı sonuçları irdelemek üzere Türkiye'de bilgi ve iletişim teknolojileri sektörüne ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımına dair göstergeler sunularak bunlar çözümlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik kriz, Bilgi ve İletişim Teknolojileri, Teknoloji, Medya, Türkiye.

ABSTRACT

The importance of information and communication technologies in the formation and overcoming of economic crises has been overlooked. Both its role in speeding up the propagation of the economic crises and the idea that the adverse effects of the crisis could be negated by new consumption channels employing novel ways of working adorned with technological developments highlight information and communication technology industry as the solution to the crisis. This information and communication technology-centered growth model has led to the questioning of its interaction with the crisis in Turkey. This has brought about the integration of companies into the system by increasing the use of technology and has rendered the economy more vulnerable to financial shocks. Thus becoming a part of the global economic system, Turkey has been affected both by crises in the information and communication technology sector and in the other sectors in which information and communication technologies created changes. In this study, the relationship between information and communication technologies and crises will be discussed firstly. Then, the 2008 crisis and its impact on Turkey will be elaborated. Subsequently, information and communication technology sector and indicators related to the use of these technologies will be presented and analyzed in order to examine the outcome of the crisis in Turkey.

Keywords: Economic crisis, Information and Communication Technologies, Technology, Media, Turkey

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın yapımında öncelikle, tez konusu seçimimde bana yardımcı olup kafamdaki karmaşayı derleyip bir biçime kavuşturan, tezin başından sonuna kadar değerli bilgi birikimini esirgemeden paylaşan, telkinleriyle ve paylaştığı tecrübeleriyle hayata ve olaylara bakışımda engin derinlik kazandıran, sohbetine doyum olmayan, ülke şartlarından ötürü çalışmayı birlikte tamamlama fırsatını yakalayamadığımız çok kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Funda Başaran'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Tamamlanamamış bu çalışmadan tam umudumu kesmek üzereyken bir umut olan, tamamen pozitif yaklaşımıyla, ince dokunuşlarıyla ve son derece değerli önerileriyle teze son şeklini veren saygıdeğer hocam Prof. Dr. Haluk Geray'a teşekkürlerimi sunarım. Öte yandan çalışmam boyunca maddi ve manevi desteğini bir an olsun esirgemeyen, zorlukları aşmada paha biçilemez katkıları olan, fazlasıyla sabır gösteren sevgili anneme, babama ve ağabeyime teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bu çalışmaya olan inançlarını süreç boyunca koruyan ve yanımda olan tüm arkadaşlarıma sonsuz teşekkürler.

Eren DOĞAN

Ankara / 2017

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 1

1. BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ VE KRİZ 8

1.1. TEKNOLOJİK DEVRİME DOĞRU 8

1.2. TEKNOLOJİ VE DETERMİNİZMİ 13

1.3. TEKNOLOJİK YENİLİĞİN SINIRLARI 15

1.4. BİT'İN MİMARİSİ 18

1.4.1. FİNANSALLAŞMA 20

1.4.2. İNTERNET 22

1.4.3. KAMU BİT YATIRIMLARI 25

1.5. BİT'İN KRİZLE İLİŞKİSİ 28

1.5.1. EKONOMİK KRİZDEN ÇIKIŞTA BİT 30

1.5.2. BİT İŞSİZLİĞE KARŞI BİR ÇÖZÜM MÜ? 32

1.5.3. BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ'NDEN BEKLENEN 33

1.5.4. MEDYA VE KRİZ 37

2. 2008 KRİZİ'NİN GELİŞİMİ VE TÜRKİYE'YE ETKİSİ 41

2.1. 2008 KRİZİ GELİŞİM AŞAMASI 41

2.2. 2008 KRİZİ'NİN NEDENLERİ 43

2.2.1. KRİZ BELİRTİLERİ 46

2.2.2. FİNANSAL KRİZ NEDİR 49

2.2.3. ABD'DE KONUT BALONU 50

2.2.4. DÜNYA'DA EKONOMİK DURUM 52

2.3. 2008 KRİZİ'NİN ETKİLERİ 53

2.3.1. KRİZİN TÜRKİYE'YE ETKİLERİ 56

2.3.2. AB'NİN KRİZDEN ETKİLENMESİNİN TÜRKİYE'YE YANSIMASI 66

2.3.3. KRİZLERDE FAİZ 70

2.3.4. KRİZLERDE İŞÇİLERİN ZORUNLU SORUMLULUĞU 72

2.3.5. TÜRKİYE'DE İŞSİZLİK 76

2.4. KRİZDEN ÇIKIŞ YOLU ÖNERİLERİ 78

3. BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ SEKTÖRÜ 84
3.1. BİT PİYASASI KATEGORİLERİ 84
3.2. TÜRKİYE'DE BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ SEKTÖRÜ 85
2.3. TÜRKİYE'DE BİT SEKTÖRÜ'NÜN YAPISI VE DIŞ TİCARET 89
3.3.1. TÜRKİYE'NİN BİT SANAYİ DIŞ TİCARETİ 90
3.3.2. BİT SEKTÖRÜ KOŞULLARI VE EKONOMİSİ 91
3.3.2.1. PİYASA BAŞARISIZLIKLARI 92
3.3.2.2. AĞ DIŞSALLIĞI 92
3.3.2.3. ÖLÇEK EKONOMİLERİ 92
3.3.2.4. FİYAT OLUŞUMU 93
3.3.2.5. REKABET GÜCÜ 94
3.4. BİT İHRACATI YAPTIĞIMIZ BAZI EKONOMİLER 94
3.4.1. TÜKETİCİ ELEKTRONİĞİ EKİPMANI 96
3.4.2. İLETİŞİM EKİPMANI 98
3.5. BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ TEMEL GÖSTERGELERİ 100
3.5.1. TÜRKİYE BİT GÖSTERGELERİ 102
3.5.2. GİRİŞİMLERİN BİT GÖSTERGELERİ 104
3.5.3. HANEHALKLARININ BİT GÖSTERGELERİ 106
3.5.4. TELEFONA İLİŞKİN GÖSTERGELER 109
3.5.5. BİT SEKTÖRÜNDE İSTİHDAM 112
SONUÇ 113
KAYNAKÇA 116

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADSL	Asymmetric Digital Subscriber Line
AR-GE	Araştırma ve Geliştirme
BDDK	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
BGE	BİT Gelişme Endeksi
BİT	Bilgi ve İletişim Teknolojileri
BT	Bilgi Teknolojileri
BTK	Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu
CD	Compact Disk
DSL	Digital Subscriber Line
FED	Federal Reserve - ABD Merkez Bankası
GSM	Global System for Mobile Communications
ICT	Information and Communication Technology
IDI	ICT Development Index
IMF	International Monetary Fund - Uluslararası Para Fonu
ITU	International Telecommunication Union - Uluslararası Telekomünikasyon Birliği
IP	Internet Protocol
İT	İletişim Teknolojileri
KDV	Katma Değer Vergisi
KOBİ	Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler

OECD	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü - Organisation of Economic and Development
SWIFT	Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBD	Türkiye Bilişim Derneği
TCMB	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TGE	Tüketici Güven Endeksi
TÜBİSAD	Türkiye Bilişim Sanayicileri Derneği
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
UNCTAD	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
VDSL	Very High-Bit-Rate Digital Subscriber Line
WB	World Bank - Dünya Bankası
YTL	Yeni Türk Lirası

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1 Uzun Dalgalar Veya Döngüler

Tablo 1.2 Dünya'da İnternet Kullanımı, Erişimi Ve Nüfus İstatistikleri

Tablo 1.3 İnternet Servis Sağlayıcılığı Yetkilendirmesine Sahiplik Oranı

Tablo 2.1 Dünya Ekonomisi'ndeki Ekonomik Göstergeler, 2006-2014

Tablo 2.2 2008 Krizi Sonrası ABD'de İflas Eden Belli Başlı Büyük Şirketler

Tablo 2.3 OECD Ülkeleri'nde Büyüme, Enflasyon Ve İşsizlik Oranı (%)

Tablo 2.4 Türkiye'de Büyüme, Enflasyon Ve İşsizlik Oranı (%)

Tablo 2.5 Avrupa Birliği Ve Türkiye Büyüme Hızları (%), 2004-2009

Tablo 3.1 BİT Piyasası

Tablo 3.2 Türkiye'deki Ar-Ge'nin İstihdam Durumu, Ar-Ge Harcaması, Ar-Ge Harcaması / GSYH (%), 2001-2015

Tablo 3.3 ITU — BİT Gelişme Endeksi (ICT Development Index, IDI)

Tablo 3.4 ITU — BİT Gelişme Endeksi 2010 ve 2015

Tablo 3.5 Türkiye'nin BİT Gelişme Endeksi Göstergeleri

Tablo 3.6 Türkiye'nin BİT Kullanım Göstergeleri, 2002, 2007-2012 ve 2015

Tablo 3.7 Kitle Toplumundan Ağ Toplumuna Bir Karşılaştırma

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1.1 Genişbant İnternet Abone Sayısı (milyon kişi)

Grafik 1.2 Kamu BİT Yatırımları 2002-2015 (2015 yılı fiyatlarıyla)

Grafik 1.3 Cari İşlemler Hesabı, 2008-2014

Grafik 2.1 ABD 20-Kent Bileşimli Konut Fiyatı Endeksi, Temmuz Ayı 2001-2015

Grafik 2.2 FED'in Bankalara Borç Verme Faiz Oranı Ocak ve Haziran 2006-2016

Grafik 2.3 ABD'de İşsizlik Oranları (2006-2014)

Grafik 2.4 Türkiye'nin Cari İşlemler Hesabı (Ekim 2008-Eylül 2009)

Grafik 2.5 Sabit Sermaye Oluşumu (milyar ABD doları) ve Büyümedeki Payı (%)

Grafik 2.6 Türkiye Sabit Fiyatlarla Büyüme Oranları (2004-2015)

Grafik 2.7 Dış Ticaret Değişim Oranları, 2006-2014

Grafik 2.8 Bankaların Vermiş Olduğu Krediler (Ekim 2008-Aralık 2009, milyon ₺)

Grafik 2.9 Takipteki Alacaklar Net (Ekim 2008-Eylül 2009, milyon ₺)

Grafik 2.10 Türkiye'den Avrupa Birliği'ne İhracat Miktarı Ve Türkiye'nin Cari Açığı (2006-2015, milyar ABD doları)

Grafik 2.11 Türkiye'de Net Hata Noksan (milyon ABD doları)

Grafik 2.12 Tüketici Güven Endeksi, Ocak ve Haziran 2006-2016

Grafik 3.1 Türkiye BİT Büyüme Oranı, 1998-2015

Grafik 3.2 Türkiye BİT Ürün Dış Ticaret Verileri, 2006-2014 (milyar ABD doları)

Grafik 3.3 BİT Ürünlerinin Dış Ticaret Payları (%), 2006-2014

Grafik 3.4 Türkiye'nin BİT Dış Ticaretindeki Rekabet Gücü (log, 2000-2014)

Grafik 3.5 Türkiye'nin BİT Ürün Dış Ticareti, 2006-2014

Grafik 3.6 Türkiye'nin Tüketici Elektroniği Ekipmanı Ticaret, 2006-2014 (milyon ABD doları)

Grafik 3.7 Türkiye'nin İletişim Ekipmanı Dış Ticareti, 2006-2014 (milyon ABD doları)

Grafik 3.8 Girişimlerde Bilgisayar Kullanımı Ve İnternet Erişimi, 2007-2015 (%)

Grafik 3.9 Girişimlerin Web Sitesi Sahipliği Oranı (%), 2005-2015

Grafik 3.10 Hanelerde Bilgisayar Ve İnternet Kullanımı (%), 2004-2015

Grafik 3.11 Hanelerde İnternet Erişimi (%), 2004-2015

Grafik 3.12 Sabit Hat Telefon Sahipliği (her 100 kişiden), 1975-2014

Grafik 3.13 Cep Telefonu Sahipliği (her 100 kişiden), 1990-2014

Grafik 3.14 OECD BİT İstihdamı Büyümesi (%), 2006-2013

GİRİŞ

Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü, en genel düzeyde enformasyon üretimi, işlenmesi, dağıtımı ve saklanması süreçlerinde yer alan teknolojiler, bu teknolojik araçların olanaklı kıldığı altyapılar, bu altyapılar üzerinden sunulan hizmetler sektörü olarak ele alınmaktadır. Bu ele alış aynı zamanda da günümüzün küresel enformasyon ağları üzerinde süren tüm etkinlikleri içine alacak biçimde bir "bilgi ve iletişim teknolojileri" yaklaşımı ile bütünleşmektedir (Başaran, 2016: 409). Bilgi ve iletişim teknolojilerinin temel özelliği girdiği her alanın iş yapma biçimlerinde olağanüstü değişiklikleri tetiklemesidir. Bilgi ve iletişim teknolojileri alanındaki gelişmeler, hem bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün genişlemesi, hem de bu teknolojik gelişmelerin gerçek ve potansiyel ekonomik ve teknolojik avantajları, ekonominin tüm sektörlerini etkilemelerini beraberinde getirmiştir. Chris Freeman (1992) tarafından "devrim" olarak nitelenen bu gelişmeler, sadece ürün ve süreçlerin değişimini değil, bu teknolojik gelişmeden etkilenen tüm firma ve sanayilerin örgütsel ve yapısal değişimini içermektedir.

Bilgi ve iletişim teknolojileri, bir yandan geleneksel üretim hattının, esnek sistemlerle değişmesi; firmaların yönetim yapılarının ve davranışlarının değişmesi; ürün ve süreç tasarımında hızlı değişimlerin gerçekleşmesi; sermaye yoğun kitlesel üretime dair olan büyük ölçeklerin öneminin azalması; pek çok ürünün mekanik bileşenlerinin sayısının ve ağırlığının azalması; üretimin farklı aşamalarının üstlenicilerinin daha bütünleşik ağlar oluşturması gibi değişimlere neden olurken, bu değişimlerin sonucunda üretici firmaların giderek daha fazla ihtiyaç duydukları yeni yazılım, tasarım, teknik bilgi ve danışmanlıkları sağlayan hizmetler alanı da büyümekte ve yeni donanım ve yazılımlar yanında ihtiyaç duyulan yeni hizmetleri sağlamak üzere pek çok küçük

yenilikçi girişim ortaya çıkmaktadır (Başaran, 2016: 426). Freeman'a (1992: 202-203) göre, 1990'lardan itibaren tüm diğer teknoloji alanlarının kilidi haline gelen bilgi ve iletişim teknolojileri ile günümüzün ekonomik krizleri arasında bir etkileşim olmaması olanaksızdır. Bu çalışmada, özellikle son olarak yaşanan 2008 ekonomik krizi ile bilgi ve iletişim teknolojileri arasındaki ilişki ele alınacaktır.

2008 krizi, 2000'lerde yaşanan ve doğrudan bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün neden olduğu "yeni ekonomi"nin krizinden farklı olarak bankacılık ve emlak alanında yaşanan bir kriz olarak tanımlanmaktadır (Başaran, 2016: 428-429). 2008 krizinin bilgi ve iletişim teknolojileri alanı, ya da daha yaygın kullanımla enformasyon ekonomisi ile ilişkisine dair pek az haber ve akademik çalışma vardır. Fuchs, bilgi ve iletişim teknolojileri sektörüyle 2008 krizinin ilişkisini kurarken 2008'de Time Warner'ın 16 milyar dolar kaybı, Alcatel-Lucent'in 5,1 milyar dolar değer kaybetmesi, News Corporation 8 milyar dolar değer kaybetmesi ya da Intel'in 5.000 kişiyi işten çıkarma planlaması, ayrıca ABD basın endüstrisinin krizle ilişkili olarak reklam gelirlerinin düşmesi nedeniyle yaşadığı gerilemeyi örneklemekte, ancak bunların krizin kendisi değil de göstergeleri olarak ele alındığını söylemektedir (Fuchs, 2011:224). Dan Schiller ise, 2009 yılında Le Monde Diplomatique'de yaptığı değerlendirmede bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün, 2008 Küresel Mali Krizi'nde oynadığı rolün dikkatlerden kaçmaması gerektiğini belirtmektedir. Schiller'e (2009) göre, krizin yaşandığı finans sektörünün süreç içerisinde bilgi ve iletişim teknolojileri ile etkileşimi, sektörü özellikle ABD açısından sistemin ana direği haline getirmiştir. "2009 yılının ilk yarısında küresel reklam harcamaları –yaklaşık 500 milyar dolar– pek çok gelişmiş ülkede yüzde 10'dan fazla" düşmüştür. Fuchs (2011:243-244), 2008 krizinin sadece finans sektöründe yaşanan ekonomik bir kriz değil, kapitalizmin krizi

olduğu önermesinden hareketle, bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün hem altyapı, hem de içerik alanlarının krizle güçlü bağlantıları olduğunu öne sürer, ancak enformasyonun hem ekonomik hem de ideolojik bir karaktere sahip olmasına vurgu yaparak ekonominin daha katılımcı formlarının da bilgi ve iletişim ağları üzerinde açığa çıkıyor olduğunu belirtir. Ayrıca kriz ile içerik ve reklamcılık alanında yaşanan nitel farklılaşmalar arasındaki ilişkiyi ele alan bir dizi çalışmadan bahsedilebilir. Bu çalışmaların temel iddiası, 2008 ekonomik krizinin aynı zamanda da medyanın ürettiği enformasyonun meşruluğuna dair bir krizi tetiklemiş olmasıdır (Hope, 2010; Chakravartty ve Schiller, 2010; McChesney, vd., 2009).

Doğrudan bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün 2008 krizinden aldığı yaralar yanında, bir de bu teknolojilerin geleneksel sektörlerde ve finans alanında yarattığı değişimler ve bu değişimlerin krizle ilişkili olarak yarattığı sorunlar söz konusudur. Paula Chakravartty ve Dan Schiller (2010: 674), uzun yıllardır bilgi ve iletişim teknolojilerine atfedilen verimlilik ve ekonomik büyüme, kârlılık, piyasanın gelişmesi gibi olumlu beklentilerin aslında bilgi ve iletişim teknolojilerine bağımlı ekonominin olumsuz uzantıları olduğunu belirtmiştir.

Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün ekonomik kriz bağlamında en önemli ayağını finans sektörü oluşturmaktadır. Finans sektörü, tarihsel olarak iletişim ağlarına ve gerekli yazılımlara ihtiyaç duymaktadır. İşte bu nedenle bilgi ve iletişim teknolojileri yatırımlarını bu alanlarda yoğunlaştırmaktadır. Krizler ile bilgi ve iletişim teknolojilerinin etkileşimi işte tam bu noktada su yüzüne çıkmaktadır. Dan Schiller (2010), finans şirketlerinin teknoloji şirketlerinden daha fazla teknolojiye ilişkin kaynak kullandığını belirtirken, 2008 küresel ekonomik krizinden önce Citigroup'un kendi bünyesinde 25.000 yazılım uzmanı çalıştırıyor olmasını ve BİT'e 4,9 milyar dolar

yatırım yapmış olmasını buna örnek olarak gösterir. Ekonomik krizlerin bilgi ve iletişim teknolojilerinin genişlemesiyle birlikte krizlerde üstlendiği sorumluluğun her geçen gün arttığı söylenebilir.

Öte yandan sayısal dönüşümün öncü sektörü olan finans sektörünün yüzde 86'sının sayısal dönüşüm stratejisini belirlediği söylenmektedir (Hürriyet, 2016).

Bütün bu yatırımlara rağmen bilgi ve iletişim teknolojilerinin ekonomik büyümede öncü olması bakımından ikinci sanayi devriminden (elektrikleşme, otomobiller ve kablosuz iletişim) daha az etkili olduğu ve bununla birlikte demografik değişimi, eşitsizliği ve kamu borçluluğunu etkileyecek kadar güçlü olmadığı ve dolayısıyla beklentiyi karşılamadığı söylenmektedir (Economist, 2014). Ayrıca 2008 sonrası dönemde teknoloji şirketlerinin hisselerine dönük 2000 öncesinden daha kuvvetli bir yatırım gözlenmektedir. Amazon, Apple, Qualcomm ve Yahoo gibi firmaların yanında Facebook, Twitter vb. yeni firmaların borsa değerleri artmaktadır. Yalnız bu artışın gelişmiş ülkelerin işgücü piyasalarında hissedilmediğini söyleyebiliriz. Ne de olsa 2001 yılında ABD'de bilgisayar ve elektronik şirketlerinde 1,8 milyon istihdam varken 2016 yılında bu rakam 1 milyona düşmüştür (Hilsenrath ve Davis, 2016). Bu düşüşün altında yatan neden, teknoloji şirketlerinin üretim atölyelerini gelişmekte olan ülkelere taşımalarında gizlidir. Örneğin Micron Technology şirketinin 1994 ile 2000 yılları arasındaki çalışan sayısı 18,800 idi. 2000 yılında şirketin ABD'deki çalışanları 14 bin iken 2013 yılında 11,300'e düşmüştür. Ancak ABD dışındaki, özellikle Çin ve diğer Asya ülkelerinde, çalışanlarının sayısı ise 4,800'den 19,600'e çıkmıştır.

Türkiye özelinde 2008 küresel ekonomik krizinin yaşanma biçimi finansal sistemin teknoloji kullanımının artmasından ve yaygınlaşmasından kaynaklı finansal şoklara maruz kalması şeklinde olmuştur diyebiliriz. Bunun olabilmesinin ardında da teknoloji şirketlerinin haricindeki şirketlerin teknoloji kullanımını artırmış olmaları yatmaktadır. Türkiye'de bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün ekonomiye katkısı az ve sınırlıdır. Ancak tüketimi artırmadaki katkısı nedeniyle ekonomik büyümeye destek oluyor gibi gözükmektedir.

Bu çalışmada yukarıdaki iddiaları araştırmak üzere, öncelikle bilgi ve iletişim teknolojileri ile krizler arasındaki ilişki tartışmaya açılacaktır. Bunun ardından 2008 krizi ve bu krizin Türkiye'ye etkisi üzerinde durulacaktır. Ardından da, krizin Türkiye'de yarattığı sonuçları irdelemek üzere Türkiye'de bilgi ve iletişim teknolojileri sektörüne ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımına dair göstergeler sunularak bunlar çözümlenecektir. Bu bağlamda tezin araştırma soruları şunlardır:

1. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin kriz dönemlerinde, öncesinde ve sonrasında ekonomiye ne tür etkileri olmuştur?

2. 2008 küresel ekonomik krizinin oluşumuna ve yaşanma biçimine bakıldığında Türkiye'ye nasıl etkileri olmuştur?

3. Kriz sonrasında Türkiye'de bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü nasıl gelişmiştir?

Bu soruların yanıtlarını bulabilmek için, çalışmanın birinci bölümünde, öncelikle bilgi ve iletişim teknolojileri ile krizler arasındaki ilişki tartışmaya açılacak, teknoloji kavramsal olarak ele alınıp değişiminin etkileri incelenecek. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin istihdam ve büyüme gibi ana ekonomik göstergelerin ilacı olup

olmadığı , kendisinden beklenen katkı araştırılacak. Sonrasında Türkiye'de araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin tarihsel perspektifle önemine değinilip, yeniliğin yaratılmasındaki rolü ve var olan durumu incelenecek. Sermayenin teknolojiyle birlikte hızlı finansallaşmasının gelişimine ve oluşumuna bakılacak. İnternetin bilgi ve iletişim teknolojilerindeki yeri ve Dünya'daki internet ile ilgili teknik veriler incelenecek. Son olarak medya ile kriz ilişkisine bakılacak ve medyanın ürettiği bilginin toplumdaki etkilerinin krizi şekillendirmedeki rolü ile reklam yatırımlarının/harcamalarının kriz yıllarındaki performansı incelenecektir.

İkinci bölümde, 2008 krizinin tarihsel gelişimi ve Türkiye'ye etkisi ele alınacaktır. İlk olarak bu krizin oluşma aşaması ve nedenleri incelenerek ortaya çıkış sebebi açığa çıkarılacaktır. ABD merkezli bir kriz olması nedeniyle Amerika'daki ekonomik ortama öncelik verilecektir. İkinci olarak Dünya'daki ekonomik durumu büyüme, enflasyon ve işsizlik oranları ile kriz öncesi ve sonrası dönemler arası karşılaştırma yapılacaktır. Dünya'ya baktıktan sonra 2008 krizinin etkileri incelenirken farklı sektörlerden iflas eden büyük şirketler ve ABD'deki işsizlik oranları gösterilecektir. Üçüncü olarak Türkiye'nin krizden etkilenme noktaları krizin etkili olduğu dönem aralığındaki gözlemlerle ortaya konulmuştur. Yararlanılan parametreler; cari işlemler hesabı, sermaye oluşumu, büyüme, enflasyon, işsizlik, dış ticaret değişimleri ve banka kredileri olmuştur. Dördüncü olarak Avrupa Birliği'nin krizden etkilenmesinin Türkiye'ye etkileri incelenmiştir. Son olarak faizlerin kriz dönemlerindeki hareketleri ile istihdamda yaşanan kriz etkilerine bakıldıktan sonra krize çözüm önerileri dile getirilmiştir.

Üçüncü bölümde, bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü incelenerek, piyasası, piyasa koşulları, ticaretteki etkinliği, rekabet edebilme gücü gibi verilere bakarak krizin Türkiye'de yarattığı sonuçları irdelemek üzere Türkiye'de bilgi ve iletişim teknolojileri

sektörüne ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımına dair göstergeler sunularak bunlar çözümlenecektir.

1. BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ VE KRİZ

Enformasyon sözcüğü, ilk başta yönetim çevrelerinde kullanılan ‘enformasyon teknolojisi’ ile matematiksel bir bağlamda kullanılan ‘enformasyon kuramı’ terimlerine doğru evrildi (Briggs ve Burke, 2011: 290). 17. ve 18. yüzyıllarda genellikle ‘enformasyon’ (bilgilenme), ‘akıl/zihin/zekâ’ olarak tanımlanmıştır. Enformasyonun pratik önemi sanayi devriminden önce açık biçimde anlaşılmıştır (Briggs ve Burke, 2011: 217).

Başta ABD olmak üzere uluslararası sistemin merkezinde yer alan gelişmiş ülkelerin, sermayenin yeniden üretimini gerçekleştirebilmek ve kapitalist ekonominin krizine bir yanıt olarak enformasyon ekonomisini ön plana geçirme politikasını izledikleri görülmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) sektörü olarak da adlandırılabilecek olan bu sektör, her türlü teçhizat, yazılım, içerik ve iletişim hizmetleri piyasalarından oluşmakta ve günümüzde iki trilyon dolarlık hacmiyle, bütün sektörlere öncülük etmektedir (Geray, 2014: 14).

Bilgi ve iletişim teknolojileri, 1990’ların ortalarında yarı iletkenlerin üretiminde yaşanan değişimler, tüm geleneksel sınırların ortadan kalkmasını sağlayan internetle birlikte küreselleşmenin ortaya çıkışı ve bu iki gelişmenin sağladığı hem hizmet, hem de mal üretiminde yaşanan verimlilik artışı nedeni ile yeni ekonomi kavramının temeline yerleştirilmektedir (Başaran, 2015: 38-39).

1.1. TEKNOLOJİK DEVRİME DOĞRU

Daha önceki teknik değişme dalgalarının devrimci doğasını tartışmış olanlar bile, şu anda elektronik bilgisayara, yazılıma, mikro-elektroniğe, internete ve taşınabilir (mobil) telefonlara dayanan muazzam bir teknolojik devrimin gerçekleştiğini kabul etmekte genellikle pek zorluk çekmemektedirler. Bu sanayiler, 1990’larda ABD’de çok yüksek

bir hızla büyümüş ve ekonominin tamamının büyümesinin büyük bir bölümünü oluşturmuşlardır. 1999 ve 2000 yıllarındaki devasa şirket birleşmelerinden bazıları, teknolojik devrimin dramatik doğasını vurgulamıştır (Freeman ve Louça, 2013: 389).

Bu yükselişe rağmen 1997-2000 yılları arasında "dot-com balonu" patlaması damgasını vurmuştur. Aşırı değerlenen teknoloji şirketleri (bilgisayar ve internet) beklenen getiriyi sağlayamayınca yatırımcılar yatırımlarını geri çekmiş ve bu şirketler hızlı bir şekilde değer kaybettikleri gözlemlenmiştir. Bu krizi atlatan firmalardan biri Google'dır. Ayrıca unutulmamalıdır ki bugünkü büyük internet şirketleri (Facebook, Twitter, Youtube…vb.) o zaman yoktu. O nedenle zamanla piyasanın kuralları ve aktörleri değişmiştir, diyebiliriz.

Schumpeter "İktisadi Döngüler" üzerindeki eserinde, Kondratieff uzun dalgalarının varlığını kabul etmiş ve onun modelinden farklı ve yeni bir model getirmiştir. Schumpeter'e göre, her konjonktür çevrimi (uzun dalga), bir yandan o dönemdeki teknolojik yenilik farklılıkları bir yandan da savaşlar, altın madenlerinin keşfedilmesi ya da kıtlıklar gibi tarihi olayların farklılığından dolayı benzersizdir. Ancak o, her dalganın özel "hareketi ve düzensizliği" konusundaki ısrarının yanı sıra, iktisat teorisinin görevinin sadece tesadüfi olayları kataloglamanın ötesine geçerek, söz konusu dalgalanmaları yaratan sistem davranışının özelliklerini incelemek olduğuna inanıyordu. Görünüşe göre, bu özelliklerin en önemlisi, kapitalist büyümenin ana motoru ve girişimci kârının kaynağı, çok büyük ölçüde çeşitlilik gösteren teknolojik yeniliklerdi (Freeman ve Soete, 2004: 22).

Öte yandan Kondratieff'in uzun dalgaları keşfeden kişi olmadığını söyleyenler de vardır. Bazı açılardan bu dalganın ismini taşımakta olmasının yanlış olduğu da düşünülür (Aydoğuş, ve diğerleri, 2009: 3).

Chris Freeman'ın, Schumpeter'in uzun dalgalar ya da kapitalist gelişmenin çevrimleri kavramına dayanarak önerdiği "bilgi ve iletişim teknolojileri" paradigması, aralarında gelişmiş ülkelerde hızla büyüyen bilgisayar, elektronik devreler ve telekomünikasyonun olduğu bir dizi teknolojiyi esas olarak içermektedir. Gerçek ve potansiyel ekonomik ve teknolojik avantajları nedeniyle ekonomiyi etkileyen bu teknolojik gelişim süreci 'devrim' olarak nitelendirilmektedir. Bu devrimde paradigma değişimi, sadece ürün ve süreçlerin değişimini değil, bu teknolojik gelişmeden etkilenen tüm piyasanın örgütsel ve yapısal değişimini içermektedir. Geleneksel üretim hattı, esnek sistemlerle değişirken, sermaye yoğun kitlesel üretime dair olan büyük ölçeklerin önemi azalmakta; pek çok ürünün mekanik bileşenlerinin sayısı ve ağırlığı azalmakta; üretimin farklı aşamalarının üstlenicileri daha bütünleşik ağlar oluşturmakta; üretici firmaların giderek daha fazla ihtiyaç duydukları yeni yazılım, tasarım, teknik bilgi ve danışmanlıkları sağlayan hizmetler alanı büyümekte ve yeni donanım ve yazılımlar yanında ihtiyaç duyulan yeni hizmetleri sağlamak üzere pek çok küçük yenilikçi girişim ortaya çıkmaktadır (Başaran, 2015: 36).

1960'larda ise elektronik sanayisi, telekomünikasyon sanayisi ve genç bilgisayar sanayisi arasındaki bağlantılar daha o zamandan oldukça sağlamlaşmış ve BİT'lerin birbirine bağımlı olduğu bir sistem oluşmaktaydı. Bilgisayar ve telekomünikasyon sanayileri, mikro-elektronik sanayisinin ürünleri için devasa pazarlar haline gelmişti; ayrıca, bu yeni sistemde firmalar arasındaki karşılıklı bağımlılık arttıkça, bunlar arasında işbirliği de, rekabet de artmaktaydı.

Schumpeter sonrası teknolojinin gelişim sürecine dair Geray (2016: 27) şunları ifade etmekteydi:

> **"**Schumpeter'in ölümünden sonraki on yıllarda özellikle Freeman ve arkadaşlarının yaptığı çalışmalar "yenilik iktisadı" diye tanımlanan ve neo-klasik iktisattaki durağan dengeye dayanılarak

> yapılamayan açıklamaları başarabilen yeni yaklaşımlarla zenginleştirmiştir. Bu iktisat yaklaşımının önemli saptamalarından biri kapitalizmin evriminde, uzun dönemlere damgasını vuran teknolojik sistemlerin doğasının çözümlenmesidir. Bu yaklaşımda bilgi ve iletişim teknolojileri, 1980'lerden sonra kapitalizmin istikrarlı uzun bir dalga yakalama beklentisini içermektedir. Bir başka deyişle kapitalist büyümenin itici gücü olarak BİT (Bilgi ve İletişim Teknolojileri) tekno-ekonomik paradigmasının yerleşmeye başlaması söz konusudur. Gelişmeleri sadece serbest piyasa üzerine odaklanmaya çalışan neo-klasiklere karşı, Freeman'ın ABD "ulusal yenilik sistemine" dikkat çektiği görülür."

Günümüzde uzun dalgalar kuramı, BİT'in yayılması ve ekonomik gelişmeye katkıları noktasında, yeni-Schumpeterciler tarafından yeniden ele alınmaktadır. Bunu, Schumpeter'in uzun dalga kuramını ele alış biçiminden yola çıkarak ve Schumpeter'in yapıcı eleştirisi ile kurmaktadır (Başaran, 2016: 68).

Kondratieff dalgaları, ulaşım-iletişim araçları ve ayrılan dönemlerdeki teknoloji ile eğitimin yapıları, Freeman ve Soete (2004) tarafından aşağıdaki uzun dalgalar veya döngüler tablosunda sınıflandırılmıştır.

Tablo 1.1. Uzun Dalgalar veya Döngüler

Yaklaşık Zaman	Kondratieff Dalgaları	Bilim, teknoloji öğretim ve eğitim
1780'ler-1840'lar	Sanayi Devrimi: tekstilde fabrika üretimi	Çıraklık, yaparak öğrenmek, resmi din dışı akademiler, bilimsel dernekler
1840'lar-1890'lar	Buhar gücü ve demiryolları çağı	Profesyonel makine ve inşaat mühendisleri, teknoloji enstitüleri, kitlesel ilköğretim
1890'lar-1940'lar	Elektrik ve çelik çağı	Sanayi Ar-Ge laboratuvarları, kimyasallar ve elektrik makineleri, ulusal Ar-Ge laboratuvarları, Standartları belirleyen laboratuvaları
1940'lar-1990'lar	Otomobillerde ve sentetik maddelerde kitle üretim çağı ("Fordizm")	Büyük kamu ve özel sektör Ar-Ge'si kitlesel yüksek öğrenim
1990'lar-?	Mikroelektronik ve bilgisayar ağları çağı	Veri ağları, Ar-Ge'de küresel ağlar, hayat boyu eğitim ve öğretim

Kaynak: Yenilik İktisadı (2004): 23.

Teknoloji tarihçileri, büyük çaptaki tekniksel ve örgütsel yeniliklerin gerçekleşmesinin sistemin karşılıklılık esasına dayanması olarak görürler. Tablo 1.1.'de, uzun dalgaların sanayi devrimi ile başladığı kabul edilmiştir. Bunun sebebini Freeman ve Soete (2004), tekstildeki teknolojik yeniliğin ve sonrasında bu yeniliğin diğer ekonomilere de yayılmasının İngiltere'den başlamış olması olarak açıklamaktadır. Dolayısıyla bir yeniliğin diğer ekonomilere yayılmasını devrim olarak nitelendirmektedir.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin içten içe toplumsal hayatımızı bizim algıladığımızdan daha çabuk değiştirmesine Van Dijk (2006: 1) şöyle değinmektedir:

> **"**Muazzam bir hızla ve bizim farketmemizin epey güç olduğu bir şekilde yeni yollar inşaa ediliyor. Buna karşın kırsal alan buldozerler tarafından temizlenmediği gibi demiryolları, kanallar veya asfaltla da kaplanmıyor. Bu yollar bilgi ve iletişim teknolojileri için. Görünen o ki

> bu yollar gerçekliğin zar zor görünebildiği bir özetin parçasıdır. Biz bunları evlerimizde çalışan başka bir kablo olarak görebiliriz. Hayatımızda başka bir teknolojiye daha bağımlı hale getirildiğimizi farketmeyiz. Biz yalnızca yollara, elektrik kablolarına, su borularına, gaz borularına, kanalizasyonlara, posta kutularına, telefon tellerine ve kablolu televizyonlara bağlı değiliz aynı zamanda bilgisayar ağlarına yani İnternet'e de bağlıyız."

Bu bağlamda teknolojik yeniliğin, bir sonraki paradigmanın yükselişini sağlayan bir olgu olduğunu söyleyebiliriz.

1.2. TEKNOLOJİ VE DETERMİNİZMİ

Teknoloji (technology) kelimesi Yunanca sanat, el yapımı, zanaat anlamındaki *techne* kelimesi ile bir şeyi bilmek ve üzere çalışmak anlamındaki *logia* kelimesinin bileşiminden oluşmaktadır (Özdemir ve Taşdemir, 2011: 1). Darwin, geliştiğimiz için değişirsek bu değişim bir yerden sonra durmalıdır, diyor. Bundan dolayı "değiştiğimiz için gelişiriz" diyebiliriz çünkü öbür türlü bütün toplumların aynı süreci aynı anda yaşaması gerekirdi. Dolayısıyla değişimlerden yola çıkarak gelişmeleri açıklamaya çalışmalıyız.

Teknoloji, doğa ile olan ilişkiyi ortaya çıkaran bir kavramdır. Teknolojinin yokluğunda şu anki bireysel ihtiyaçlarımızı gidermemiz oldukça zor. Tabi doğa ile bireyin ilişkisi olması için iki tarafın da bilinçli olması gerekir. Doğanın bir özne olması söz konusu değildir. Doğanın değişmeyen bir gerçekliği olduğu için bizim bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlememiz yalnızca doğaya bakış açımızı sürekli değiştirmektedir. Üretim tarzları, teknoloji, doğayla ilişki, toplumsal ilişkiler, gündelik hayatın yeniden üretimi ve Dünya hakkındaki zihinsel tasarımların hepsi birbirleriyle etkileşim halinde ve birbirlerini etkiler, diye kabul ediyoruz. Bu yüzden aralarında diyalektik bir ilişki vardır. Bunların hepsi kendi içlerinde de değişim yaşıyor. Sosyal teori için tehlike bu ögelerden birinin diğerlerini belirlediği görüşünden doğar.

Teknolojik determinizm toplumsal değişimin doğasına ilişkin, son derece yaygın bir görüştür. Bu görüş çerçevesinde toplumsal yaşamın tüm alanlarındaki ekonomik ve politik değişimler, teknoloji ve teknolojik gelişmelerle açıklanmaktadır. Teknolojik determinist yaklaşıma göre, teknolojinin bağımsız bir hareket tarzı olduğu noktasından yola çıkar ve bu durum ona bütün toplumsal etkinlikleri belirleme gücü verir. Bu belirleme gücü ekonomiden politikaya, devletten gündelik yaşama dek bütün kurum ve ilişkileri kapsayan bir düzeydedir (Özdemir ve Taşdemir, 2011: 7).

Bu yaklaşım içinde, iyimser ve kötümser olarak iki farklı görüş tespit etmek mümkündür. İyimser olan teknolojinin toplumun önüne zorunlu bir değişim hattı çizdiğini, bu değişim hattı izlendiğinde her zaman belirgin bir ilerlemenin gerçekleşeceğini, bu ilerlemenin maddi, toplumsal, kültürel yaşamın iyileşmesine katkıda bulunacağını iddia etmektedir. Teknolojinin her şeyi belirlediği ve "tek tipleştirdiği" yolundaki görüş ise, geleceğe dair kötümser beklentiler, eleştirel ögeler içermekte ve teknoloji karşıtı bir konuma yerleşmektedir (Özdemir ve Taşdemir, 2011: 6).

Yeni teknolojiler bağımsız bir alandaymış gibi "icat olunur" ve daha sonra yeni toplumlar veya insani koşullar yaratır. Benzer şekilde semptomatik teknoloji görüşü de araştırma-geliştirmenin kendi kendini yenileyici olduğunu öne sürer fakat bunu daha marjinal bir şekilde yapar (Çakmak, 2012: 1).

Raymond Williams, yaşanan değişimin teknolojiyle ve elbette iletişim araçlarıyla ilgili olduğunu söyler ve ekler; ancak bunun yanında toplumun temel dinamikleri ve sosyal hayatın içindeki önemsenmeyen ayrıntılar teknoloji kadar belirleyicidir. Marcuse'de ise teknolojinin kendisi bir değişim sağlayıcı olmaktan ziyade, tarihsel akışta tahakkümün bir aracı haline indirgenmektedir. Aslında burada toplumsal değişimden ziyade baskının ve egemenliğin devamlılığının nasıl sağlandığı

bir sorun olmakta ve bu da teknolojinin kapitalizmdeki içsel mantığıyla açıklanmaya çalışmaktadır (Öztürk, 2010: 1).

Belirlenmenin tanımını Chandler (2000: 4) şöyle yapıyor:

> "Belirlenme (determinasyon) gerçek bir toplumsal süreçtir, ancak asla tümüyle denetleyici ve tanımlayıcı bir nedenler topluluğu değildir. Tersine, belirlenme gerçeği, değişken toplumsal uygulamaları derinden etkileyen, fakat asla zorunlulukla denetlemeyen sınırların kurulmasına ve baskı uygulanmasına dayanır. Belirlenimciliği tek bir güç ya da güçlerin tek bir soyutlaması olarak düşünmek yerine, aynı zamanda, içinde gerçek belirleyici faktörlerin —güç ya da sermaye dağılımı, toplumsal ya da fiziksel miras, gruplar arasındaki genişlik ve büyüklük ilişkileri— sınırlar kurduğu ve baskı uyguladığı, ancak, bu sınırların içinde ya da üzerinde ve bu baskılar altında ya da bu baskılara karşı karmaşık hareketlerin sonuçlarını ne tümüyle denetleyen ne de tümüyle öngören bir süreç olarak düşünülmesi daha doğru olacaktır."

1.3. TEKNOLOJİK YENİLİĞİN SINIRLARI

20. yüzyılın başındaki ilk modern multimedya teknoloji devrimi (telefonun, sinemanın, kaydedilmiş müziğin icadı vb.) ile beraber bu teknolojik yeniliğin toplumsal ve kültürel alanlardaki muhtemel kötü ve iyi yönlü etkileri heyecanlı bir şekilde tartışılmaya başlandı. Aynı zamanda elektrikli enerji sistemlerinin gelişimi, doğası ve etkileri bakımından daha çok spekülasyona neden oldu. Elektrik endüstrisinin başında yeni ekonominin refah, merkezsizleşmiş endüstri ve diğer toplumsal faydalarıyla beraber yeni teknolojiler herkes için kârlı olabilirdi. Bazı açılardan, bu denli spekülatif tepkiler yeninin şokuna karşıydı; 1980'ler ve 1990'larda birçok söylem yeni BİT, internet ve siber-uzay kavramları tarafından çevrelenmişti. Bu sayede kamusal söylemde ve tartışmalarda toplumsal değişimlerle ilgili özellikler kazanmıştır (Preston, 2001: 3).

Poe (2015: 27), teknolojinin gelişimi veya ilerlemesi üzerine önemli birkaç şey söylemiştir. Teknolojik ilerlemelerden bahsederken genelde teknik yeniliğin önceki yeniliğe nazaran muazzam derecede gelişkin olduğunun kabul edildiğini söyler. Ancak bahsedilen bu 'teknolojik atılım' diye de adlandırdığı kavramın aslında doğru bir

benzetme olmadığını ifade eder. Bunu da Darwin'in "doğa sıçramalar yapmaz" sözüne atıfta bulunarak "teknoloji sıçramalar yapmaz" diyerek açıklamıştır. Bunu savunmasının sebebi var olan teknolojik birikimin sağladığı imkanlar ölçüsünde teknolojik yeniliklerin olabileceğini kabul etmesindendir. Ona göre mucitler yaşadıkları dönemin teknik koşullarına göre icatlar yapabilirler. Örneğin, Leonardo da Vinci yaşadığı dönemde atom bombası yapamazdı. Ona göre, var olan teknolojik koşullar, birikim ve imkanlar teknolojik yeniliğin sınırlarını belirlemektedir.

Teknolojik yeniliğin sınırlarına dair matematiksel çalışmalar da yapılmıştır. Bunlardan en önemlisini Freeman ve Louça (2013: 392) şöyle anlatıyor:

> "İlk olarak 1965'te ilan edilmiş olan 'Moore Yasası'nın esas itibariyle doğru çıkmış olduğuna, yüzyılın sonuna dek genellikle inanılmaktaydı. Gerçekten de Bill Gates, yasanın muhtemelen bir yirmi yıl daha geçerli olacağını savunuyordu. Onun ifadesine göre, Intel'in Bob Noyce ile birlikte eş-kurucusu olan Gordon Moore, 1965'te, bir bilgisayar çipinin kapasitesinin her yıl ikiye katlanacağı tahmininde bulunmuş, ancak bu tahminini 1975'te, bu kapasitenin her iki yılda bir ikiye katlanacağı şeklinde değiştirmişti. Gates, 1995'e kadar fiili ikiye katlanma süresinin onsekiz ay civarında olduğunu tahmin etmişti."

Andersen'e (2015: 51) göre, yenilikler özellikle sayısal teknolojiler ile birlikte giderek hızlanıyor. Bu sayısal teknolojiler genel kullanıma açık şeyler oldukları için uygulama alanları epey geniş: internet, görselleştirme, kablosuz ağlar, veri madenciliği ve sensör teknolojisi gibi. Özellikle sağlıklı yaşam, sürdürülebilirlik ve düşük karbon tüketimi gibi alanlarda toplumsal farkındalığın ve talebin oluşması sonucu bu alanlarda sayısal teknolojiler vasıtasıyla yeni iş fırsatlarının ve toplumsal fırsatların oluştuğunu ifade etmektedir.

1980'lere kıyasla, bilgi ve iletişim teknolojilerinin daha eşitlikçi ve merkezsizleşmiş bir toplumsal ve politik-ekonomik devrim getireceği düşüncesi 1990'larda daha yaygın bir kanıydı (Preston, 2001: 33). Günümüzde akademisyenler,

bilgi ve iletişim teknolojilerinin küresel yoksulluğu ve eşitsizliği azaltacağını söylerken Dünya Bankası gibi çok yönlü kurumlar tarafından bu görüşleri desteklenmektedir (Mosco, 2009: 74). Öte yandan buharlı makine ve elektrikten bu yana birbirini izlemiş farklı icat dalgalarına kıyasla yakın zamandaki bilgi ve iletişim teknolojilerindeki icatların çok daha düşük bir büyüme potansiyeli taşıdıkları tespiti yapılmıştır (Piketty, 2014: 100).

Evrimci bir yaklaşımın teknolojik değişmenin incelenmesinde öncelikle önemli olduğu düşünülmektedir. İktisatçılar, teknolojik değişmenin kapitalist ekonominin dinamizminin, büyümesinin ve kararsız yapısının birincisi değilse bile, en önemli nedenlerinden biri olduğu konusunda fikir birliği içindedir. Kuşkusuz kapitalist firmaların, sanayilerin ve ülkelerin büyümesi çok önemli olmakla birlikte, yalnızca girdilerin ve çıktıların nicel artışı değil, ekonominin ve toplumun yapısının birbirini izleyen teknolojik değişim dalgaları yoluyla niteliksel dönüşümünün nasıl olduğu daha önemlidir (Freeman ve Soete, 2004: 35).

Dyson, Toffler'ın da dahil olduğu üç yazarla birlikte "Bilgi Çağının Magna Cartası'nı" sunduğunda, bu tartışma esas olarak yeni BİT'in ekonominin kitlesel üretim biçimini tersyüz ettiği, çeşitliliğin finansal maliyetini sıfıra doğru indirdiği ve kurumları ve endüstri toplumu kültürünü parçalara ayırdığı üzerineydi. Yani geniş anlamda kamu sektörü bürokrasisi olarak tanımlanan çağdaş yaşamın merkez paradigması olan bürokratik örgütlenmenin sonunu tartıştılar (Preston, 2001: 34).

Preston (2001: 273), kendisinin teknoloji karşıtı bir gündeme sahip olmadığını söyler. Aksine, politik strateji veya programa işaret ederek yeni BİT üretiminin ve kullanımının altyapı oluşumunu kolaylaştıracağını düşünür. Ama bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelecekteki toplumsal ve kültürel gelişimin amacı olduğunu veya bu amacı yok etme hedefini ise kabul etmez.

Son olarak Hollick (2001: 18) bilgi ve iletişim teknolojilerinin ne kadarlık bir potansiyele sahip olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

> "Yıllık 350 milyar dolar değerindeki toplam piyasadan başlayarak sunacağımız hizmetler üzerinden yüzde 0.00125 oranında bir geri dönüş sağlayacağız. Neden yüzde 0.00125 değerini seçtik, gerçek anlamda hiç anlamadım. Ama yüksek kârlı bir iş fırsatı aradığımız ve bunun da kaçırılamayacak bir fırsat olduğu açıktı."

1.4. BİT'İN MİMARİSİ

Avrupa Birliği, bilgi ve iletişim teknolojilerinin akıllı kullanımı sayesinde iklim değişimi ve toplumun yaşlanmasıyla ortaya çıkan sorunları çözebileceğini düşünmektedir. BİT'in sera etkisine yol açan karbondioksit salımının azaltılması hedeflerine ulaşılmasında önemli rol oynayacağı düşünülmektedir (BTK, 2013: 17). Benzer bir başka iyimser yaklaşımda, Lyotard, bilgi ve iletişim teknolojilerinin teşhis edilmiş krizi şiddetlendirmekten ziyade çözebileceğine kesin gözüyle bakmaktadır (Başaran, 2014: 368).

Stevenson (2008: 298-314) yeni bilgi ve iletişim teknolojileri, yeni bir toplum getirmemekte, ama bunu mümkün kılan araçları sağladığını söylerken Castells'in de bu konuda yeni bilgi ve iletişim teknolojilerinin mevcut toplumsal yapıları dönüştürmektense güçlendirdiğini iddia ettiğinden bahsetmiştir.

Bilgi ve iletişim teknolojileri hakkındaki bu görüşlerle birlikte internet balonu ve 2008 küresel krizinin başlangıç noktası olan Amerikan ekonomisinin tarihsel olarak nasıl bir yapıya sahip olduğuna dair Stevenson (2008: 300) şöyle bahsetmiştir:

> "Amerikan tarzı kapitalizm, büyük oranda, dikkate değer hiçbir sosyal demokrasi geleneğinin olmadığı ve işçi sınıfı örgütlerinin ancak çok zayıf bir kamusal yer işgal ettiği bir ulusal bağlamda ortaya çıktığı düşünüldüğünde, böyle bir ortamın bilgi ve kültürün finans ekonomisinin egemen yapılarıyla bütünleşmesini teşvik etmiş olduğu söylenebilir. Amerika'da toplumu yönlendiren kapitalist birikim stratejileridir. İnternet gibi teknolojik gelişmelerin arkasındaki temel itici

> gücün ekonomik güçler olduğunu ve bu nedenlerle sosyo-ekonomik izler bırakmada etkili olduğunu söyleyebiliriz."

Öte yandan Freeman ve Soete'ye (2004: 449) göre, Ricardo'nun makine ile emeğin sürekli bir mücadele içerisinde olduğunu söylemesi ve bunu takip eden tartışmalarda, yani 1821'den beri, teknolojik ilerlemenin iyi ve kötü etkilerinin olduğu bu etkilerin de yeni iş alanları yaratan iyi etkiler ile var olan iş alanlarını yokeden kötü etkiler olarak tanımlanmıştır. Tartışmalarda genellikle teknolojinin gelişmesiyle birlikte yaratılan yeni iş alanlarının sayısının yok ettiği iş alanı sayısından daha çok olduğu savunulmaktadır. Özellikle 19. ve 20. yüzyıllar boyunca bunun geçerli olduğunu ifade ederken gerekçe olarak çalışma saatlerinin azalmasına karşın çalışmanın bitmediği gösterilir. Ancak Ricardo'nun tespitinde de söylendiği gibi yeni işler yeni beceriler gerektirir ve bu beceriler aslında mekanı da bir yandan temsil ettiği üzere eski işleri karşılamadığı boyutunda yapısal sorunlar meydana getirir. Bunu genelde iktisatçılar "yapısal işsizlik" diye adlandırır. Ancak bu isimlendirmenin kabul görmesi de 10 yıllar sonra mümkün olmuştur. Ve hala tartışılmaktadır.

Bilgi ve iletişim teknolojileri ile çözülmesi arzulanan öncelikle büyümeye katkı sunması ve istihdam edilen işçi sayısının artmasıdır. Ancak büyümeye beklenilen katkıyı ve işsizliği azaltıcı bir etkisinin olup olmadığı kafalarda soru işaretleri bırakmaktadır.

İstihdamın geleceğini resmetmesi bakımından Hofheinz (2015: 80) şöyle demiştir:

> "Bütün modern ekonomiler kalifiye işçiye ihtiyaç duyar. Avrupa komisyonu 2020 tahminleri Avrupalı şirketlerin bütün endüstrilerde BİT alanında bir milyonun üzerinde iş açığı olacağı yönündedir. 5.1 milyonu 25 yaşın altında olan 24.4 milyon iş bulamazken bu nasıl olabilir? Açıkçası, eğitim sistemimiz ihtiyaç duyduğumuz mezunu vermemektedir. Eğer doğruysa bütün işlerin yüzde 50'sinden fazlasını

> yeni şirketler yaratmaktadır; bu nedenle daha çok girişimciye ve yeni şirkete ihtiyaç vardır."

Schumpeter'in açıklanmaya muhtaç fenomeni olarak adlandırılan teknolojik ve kurumsal değişmeydi (Freeman ve Louça, 2013: 56). Aynı zamanda bu teknik ilerleme meselesini bir adım öteye taşıyan kişidir. Üretim sistemlerindeki teknolojik yaygınlaşmanın etkilerine dikkat çekmiştir. Bugün hala daha Schumpeter'in uzun dalga fikri önemli bir yer tutmaktadır ve bu fikri kabul etmeyenlerin bile bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) küresel etkilerini yadsıması gerçekten zordur (Freeman ve Soete, 2004: 450). Buradan yola çıkarak Freeman ve Louça'nın (2013: 66) Schumpeter'in toplumsal süreci, dengenin yenilik yaratılması yoluyla içsel bir dinamik bozulması olarak tanımlamasına ulaşılabilir ve kapitalizmin çevriminin çerçevesini oluşturan da budur, denebilir.

Görüyoruz ki bugün hala daha paradigmalar hegemonyaya dönüşemeseler de varlıklarını sürdürmektedir. Yeniliği bu bağlamda bir sonraki paradigmanın yükselişini sağladığı şeklinde düşünebiliriz ve BİT'in işsizliği kesin olarak azaltacağını söyleyebileceğimiz örnekler henüz elimizde yoktur.

1.4.1. FİNANSALLAŞMA

2001 ile finans balonunun patladığı 2007 yılları arasında Büyük Yenilik Merkezi'nin (Big Innovation Center) hesaplamalarına göre Birleşik Krallık'taki finansal sistemde bulunan toplam sermaye miktarı 1,3 trilyon sterlin artmış ancak yeniliğe ve soyut varlıklara (intangible assets) aynı zaman zarfında yapılan yatırım miktarı sadece 26 milyar sterlin artmıştır. Dahası yenilikçi firmalar için kaynak bulmak giderek

zorlaşmıştır. 2007 yılında mali sorunlarla mücadele eden yenilikçi oranı yüzde 38 iken 2012 yılında bu oran yüzde 57 seviyelerine çıkmıştır (Andersen, 2015: 52-53).

Finans sermayesinin küreselleşmesi elektronik ağlara dayalıydı. Elektronik ağlar; uydulardan, bilgisayarlardan, mikroçip devrelerinden ve son olarak internetten yaratılmışlardı. Telekomünikasyonda devam eden gelişmeler (uydu, hücresel, fiber optik) bilgisayar terminalleri arasındaki enformasyonel ve parasal transferleri genişletmiş ve hızlandırmıştır. Yüksek hızlı internetin dahil olduğu belirli teknolojik gelişmeler, aracı kurumları, kurumsal tacirleri ve bireysel yatırımcıları birleştirerek farklı borsalarda hisse alım-satımı yapabilmelerine imkan sağlıyordu. Benzer şekilde bankalararası fon transferlerini Dünya Bankalararası Finansal Telekomünikasyon Ortaklığı (SWIFT) yapmaktadır (Hope, 2010: 651).

Bütün bu gelişmeler eşi benzeri görülmemiş bir ekonomik ortam yarattı; birden çok para biriminin olduğu ve trilyon dolar değerindeki karmaşık finansal varlıkların gerçek zamanlı küresel ticaretinin yapıldığı (Hope, 2010: 652).

En dinamik örgütsel ve kurumsal yenilik alanlarından biri, kuşkusuz finansal piyasadır. Bu piyasada şiddetli bir rekabet söz konusudur: Yeni banka ürünleri türeterek, ittifak sistemlerini yeniden düzenleyerek ve hizmetin biçimini yeniden tanımlayarak tüm biçimlerinde tasarrufları çekmek gerekmektedir. Sermaye piyasası enflasyonu, bu yenilik dürtüsünün hem sebebi hem de sonucu olduğundan, bu dürtünün tam merkezinde yer alır. Yenilik daha fazla yenilik gerektirir, enflasyonist süreç ise daha fazla fon ve dolayısıyla ilave değişmeler gerektirir. Bu bakımdan belirleyici değişme, kuşkusuz ulusal sosyal güvenlik sistemlerinin giderek artan özelleştirilmesi ve emeklilik, sigorta ve yatırım fonlarının yeniden düzenlenmesi olmuştur. Günümüzde bu fonlar, çoğu gelişmiş ülkede hisse senetlerinin çoğunluğuna sahiptir ve bu radikal bir

değişmedir. Ayrıca, bu piyasanın likiditesini sürdürmek için gitgide çok daha büyük fon akışları gerektikçe, özelleştirme süreci sınırların ötesine taşmakta ve tüm direnişlere meydan okumaktadır (Freeman ve Louça, 2013: 390).

Mülksüzleştirerek birikimin bir diğer bileşeni finansallaşmadır. Finansal sermayedeki muazzam artış, piyasaların kurallardan arındırılması, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişme ve özelleştirme süreçleriyle iç içe geçmiş durumdadır. Kapitalist finansal sistemdeki spekülasyon, belli başlı sermaye aktarımları yoluyla ekonomik gelişmeye gözle görünür bir katkıda bulunur. Diğer taraftan finansal sistem, emeklilik fonları gibi kamusal varlıkların "hırsızlığında" oldukça önemli bir konum işgal eder (aktaran Ekman, 2014: 93).

1.4.2. İNTERNET

İnternet; web sayfaları, e-posta, etkileşimli iletişim biçimleri ve ekonomik faaliyetteki gelişmeyi destekleyen bilgisayar temelli etkileşimli ağlardan oluşan dünya çapında bir sistem olarak tanımlanabilir (Stevenson, 2008: 363). Sanayi devriminde demiryollarının önemi neyse enformasyon devriminde de internetin önemi aşağı yukarı benzerdir. Ancak Headrick, "enformasyon devrimi ne zaman başladı?" sorusuna yanıt ararken, geliştirdiği enformasyon sistemleri tanımı gereği bir enformasyon devriminin başlama noktasının saptanamayacağı sonucuna varır. Ona göre, insan her zaman enformasyonu üretme, işleme, saklama ve iletme ihtiyacını karşılamak üzere yeni yöntemler ve teknikler yaratmıştır. Bu nedenle de bir başlangıç tanımlanamaz, ancak bu yeni yöntem ve tekniklerin yaratımı sürecinin keskin bir ivme kazandığı dönemlerden bahsedilebilir. Yazının, alfabenin, muhasebe sisteminin, matbaaanın, telgrafın, transistörün ve bilgisayarın ortaya çıkış dönemleri bu ivmelenme dönemleridir (Başaran, 2015: 1-2).

Yeni iletişim araçlarının gelişmesi kaçınılmaz olarak yeni teorileştirme biçimlerini de beraberinde getirmektedir. Bu, yeni ve özgün düşünme şekillerini doğururken, daha öngörülebilir anlatılara da yol açabilir. İnternet teknolojisinin, dijital televizyonun ve siber-uzamın gelişmesi de bu bakımdan farklı değildir. Bu yeni teknolojik gelişmelere eşlik etmiş olan düşünce kampları, ya sundukları toplumsal ve teknik fırsatlar açısından bu gelişmelere kucak açmış ya da kinik bir şekilde bu tarz anlatıların yeni hiçbir şey sunmadığını öne sürmüşlerdir. Örneğin, internet üzerine yazılanların çoğunda, ya yeni teknolojik biçimlerin sermaye birikimi, metalaştırma ve kamusal alanın yok oluşuyla bağlarına işaret edilmiş ya da iyimser bir şekilde dikey yerine yatay örgütlü enformasyon yapılarının sunduğu iletişimsel olanaklara dikkat çekilmiştir (Stevenson, 2008: 297).

Bilgi ve iletişim teknolojileri finansal sistemi tüm dünyaya bağlarken öncesinde geçirdiği en önemli yapısal değişiklik telekomünikasyon, veri iletişimi ve kitle iletişiminin BİT tabanında tek bir medya olarak birleşmesidir (Van Dijk, 2006: 6).

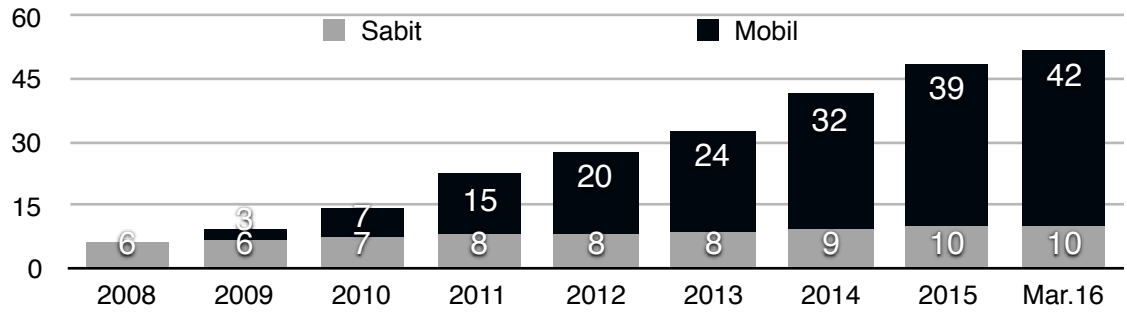
Tablo 1.2. Dünya'da İnternet Kullanımı, Erişimi Ve Nüfus İstatistikleri

Bölgeler	Nüfus (2015 tahmini)	İnternet Kullanıcıları 30 Kasım 2015	İnternet Erişimi	Artış 2000-2015
Afrika	1.158.355.663	330.965.359	%28,6	%7.231,3
Asya	4.032.466.882	1.622.084.293	%40,2	%1.319,1
Avrupa	821.555.904	604.147.280	%73,5	%474,9
Orta Doğu	236.137.235	123.172.132	%52,2	%3.649,8
Kuzey Amerika	357.178.284	313.867.363	%87,9	%190,4
Latin Amerika	617.049.712	344.824.199	%55,9	%1.808,4
Avustralya	37.158.563	27.200.530	%73,2	%256,9
Toplam	7.259.902.243	3.366.261.156	%46,4	%832,5

Kaynak: Internet World Stats, 2016. (**http://www.internetworldstats.com/stats.htm**)

Tablo 1.2.'de, internetin en yaygın olduğu yer Avrupa ve Avustralya olarak öne çıkarken en çok internet kullanıcısının olduğu yer ise Asya'dır. İnternet kullanıcı sayısındaki artışa baktığımızda ise Afrika ve Orta Doğu'nun bu konuda ilk sırada olduğudur. Bir başka dikkate değer ayrıntı Dünya nüfusunun %53,6'sının internete erişimi yoktur. Yani yatırım yapılabilecek büyük bir pazar vardır.

Grafik 1.1. Genişbant İnternet Abone Sayısı (Milyon Kişi)

Kaynak: BTK pazar verileri.

Öte yandan BTK verilerini kullanarak Türkiye'deki internet abone sayısına baktığımızda, Grafik 1.1.'de görüldüğü üzere 2008 krizi sonrasında mobil internet abonesinde patlama olmuştur. 2009 yılında 2,5 milyon olan mobil internet abone sayısı 2016 yılı Mart ayı verileriyle 41,9 milyon rakamına ulaşmıştır. Bu veriler ışığında cep telefonlarındaki bu yoğunlaşmanın bilgi ve iletişim teknoloji için pazarın büyümesi anlamına geldiği gözardı edilmemelidir.

Tablo 1.3. İnternet Servis Sağlayıcılığı Yetkilendirmesine Sahiplik Oranı

İşletmeci	%
TTNet	71,2
Superonline	17,8
Vodafone Net	3,9
Doğan TV Digital	3,6
Turknet	1,9
Millenicom	1,0
Diğer	0,6
Toplam	100

Kaynak: BTK pazar verileri.

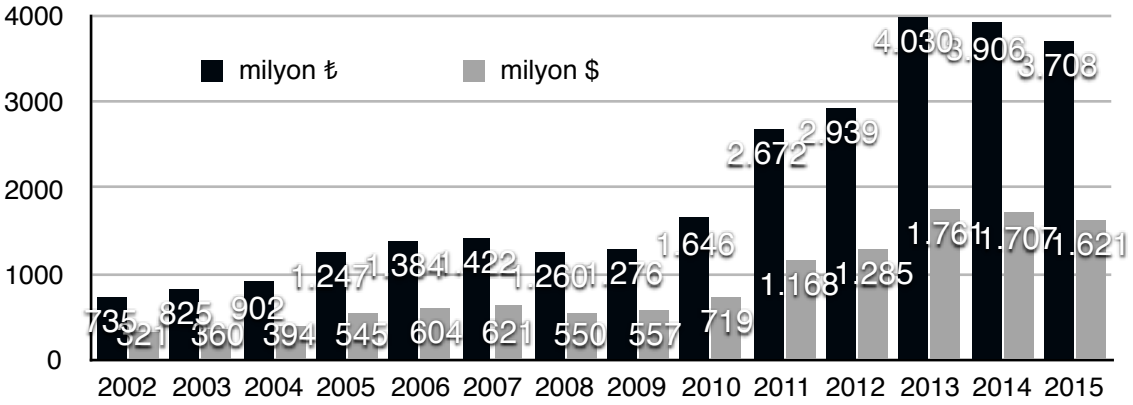
Türkiye'de internetin kontrolünün Türk Telekom'da olduğu Tablo 1.4.'teki internet servis sağlayıcılığı yetkilendirmesine sahiplik oranının yüzde 71,2 olmasından anlaşılmaktadır. Türk Telekom'un özelleştirilmiş olması ise internet gelişiminin özel sektörün insiyatifine bırakıldığının bir göstergesidir.

1.4.3. KAMU BİT YATIRIMLARI

Bilindiği gibi kamuya alınan teknoloji yatırımı, hizmeti ve uygulamalarının temelini kamu kurumları tarafından yapılan bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) yatırımları oluşturmaktadır. Türkiye'de merkezi yönetim kurumlarının BİT yatırımları 2002 yılından itibaren düzenli olarak takip edilmektedir. 2015 Yılı Kamu Bilgi ve İletişim Teknolojileri Yatırımları yayını 2015 yılı için planlanan kamu BİT yatırımları hakkında detaylı bilgiler vermekte, söz konusu yatırım projelerinin listesini ve sektörel dağılımını sunmakta ve geçmiş yıllarla karşılaştırmalar içermektedir. Bu yayın, Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanan 2015 Yılı Yatırım Programı esas alınarak Yatırım Programındaki sektörel dağılıma göre düzenlenmiştir. Buna göre, kamu BİT yatırımları

tarım, madencilik, imalat, enerji, ulaştırma-haberleşme, turizm, eğitim ve sağlık sektörleri ile bu sektörlerin dışında kalan konuları kapsayan diğer kamu hizmetleri sektörlerine ayrılacak şekilde sınıflandırılmıştır. Diğer kamu hizmetleri sektörü altındaki BİT yatırımları Cumhurbaşkanlığı, TBMM Başkanlığı, Başbakanlık gibi kurumlara ait yatırımların yer aldığı genel idare ile güvenlik hizmetleri, adalet hizmetleri, düzenleyici ve denetleyici kurumlar, yerleşme-şehirleşme, çevre, KOBİ ve girişimcilik, teknolojik araştırma, istihdam ve çalışma hayatı, sosyal güvenlik ve afetler alt sektörlerinde gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, eğitim sektörü altında yer alan devlet üniversitelerine ait BİT yatırımları 2010 yılından itibaren tek bir proje şeklinde gösterilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2015).

Grafik 1.2. Kamu BİT Yatırımları 2002-2015 (2015 Yılı Fiyatlarıyla)

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, Nisan 2015 (1 ABD doları = 2,2874 TL)

Kamuda 203 adet BİT projesinde kullanılmak üzere merkezi yönetim bütçesinden 2001 krizinden sonraki yıl olan 2002 yılında 735 milyon TL ödenek ayrılmıştır. 2008 yılına kadar kademeli olarak BİT yatırımları artışını sürdürmüştür. 2008 yılında yüzde 11,3 oranında kamu BİT yatırımlarında azalma görülmüştür. Buna rağmen BİT proje sayısı 271'e çıkmıştır.

Daha geniş açıdan bakarsak bilgi ve iletişim teknolojileri alanında 1970'lerden bu yana bir genişleme olduğunu söylemek gerekir. Tarihsel olarak bilgi ve iletişim teknolojilerinin en önemli talep kaynağını hükümetler ve ordu oluşturmuştur (Başaran, 2016: 431). Hükümetlerin bu talebi, ekonomik gelişme için bilgi teknolojilerindeki yenilikler ve iletişim ağlarının güçlendirilmesi gibi konularda başat aktör olmasında yatmaktadır. Kamu tarafından yapılan bu yatırımlar bilgi ve iletişim teknolojilerine olan talebin en önemli kaynaklarından birisi olmasına neden olmuştur. Türkiye'de 2002 yılından itibaren düzenli olarak takip edilebilen kamu BİT yatırımları bu tarihsel gerçekliği doğrulamaktadır. Örneğin Türkiye'de 2002-2016 arası toplamda yaklaşık 35 milyar TL kamu tarafından bilgi ve iletişim teknolojilerine yatırım yapılmıştır (Bilgi Toplumu Dairesi, 2016). Bu yatırımların yüzde 75'i 2008 sonrası dönemde yapılmıştır.

TBD'e (2015) göre, bilgi ve iletişim teknolojilerinin, ülkelerin rekabet gücünün artırılması, refah düzeyinin yükseltilmesi ve nitelikli istihdamın geliştirilmesi bakımından taşıdığı önem giderek artıyor. Başta mobil cihaz ve internet olmak üzere, küresel düzeyde hızla yaygınlaşan bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımıyla birlikte, bilgi yoğun ürün ve hizmetlere olan talep artıyor. Ülkelerin bilgi tabanlı ekonomilere dönüşümleri hızlanıyor. Ülkemizdeki bilgi toplumuna dönüşüm çalışmaları kapsamında kamu yatırımları artırılacak. Eğitim, sağlık, içme suyu ve kanalizasyon, bilim-teknoloji, bilişim, ulaştırma, tarım ve sulama sektörlerine öncelik verilecek.

Kalkınma Bakanlığı (2015), BİT yatırımlarına öncelik verilmesininin nedenini ekonomide etkinliğin, verimliliğin ve rekabet gücünün artırılması olarak açıklamaktadır. Ayrıca kamunun e-hizmetler alanını temel hedef olarak seçtiğini ve bunun nedenini kamunun kendi içinde bilgi paylaşımının, birlikte çalışabilirliğin, etkinlik ve şeffaflığın

sağlanması ile vatandaşlara ve iş dünyasına elektronik ortamda sunulacak entegre edilmiş hizmetlerin yaygınlaştırılması olarak dile getirmiştir.

Kamu bilgi ve iletişim teknolojileri yatırımlarının daha entegre bir ekonomik sistem oluşturulması ve bu tarz bir ekonomik sistemin de katma değeri artırması hedeflendiği açıktır. Ancak yakından incelendiğinde kamunun yapmış olduğu yatırımların teknolojik geliştirmeler olduğu ve bireyleri tüketici olmaktan çıkarıp üretici olma yönünde eğitici yatırımlar olmaması bir bakıma kriz döngüsünü beklenildiğinin aksine kıramamayı beraberinde getirmesi muhtemeldir.

1.5. BİT'İN KRİZLE İLİŞKİSİ

Birçok OECD ülkesinde 2008 küresel ekonomik krizi, siyasetçilerin kaynaklara yeniden odaklanıp, sayısal ekonomiyi bir zemin olarak kullanarak büyümeyi, üretimi ve tüketimi artırmaya yöneltmiştir. Gelecek için önemli zorluklara; işletmeler arasında BİT sahipliğinin artırılması, Ar-Ge yatırımlarının artırılması, telekomünikasyon yasasının gözden geçirilmesi, piyasanın tekelleşmesine karşı rekabetin sağlanması ve sürdürülebilir bir büyüme için stratejik vizyonun benimsenmesi dahildir (OECD, 2015; 36).

Ekonomik krizler, varlıkların hızlıca yeniden bölüşümüne ve yapısal uyum programları biçimindeki şok tedavisine imkân tanır (Ekman, 2014: 94).

Bilgi ve iletişim teknolojileri ile ekonomik krizler arasındaki etkileşim ortaya çıkarılmalıdır. Ekonomik krizler ile BİT'in arasındaki bu ilişkisellik bazen gayet net iken kimi zaman ise bulanıktır. Bu bağlamda öncelikle ağır ekonomik sonuçları olan 2001 krizinin ortaya çıkışı önemlidir. 2000 yılında New York Borsası'nda işlem gören 400'e yakın teknoloji şirketinin toplam değeri 1,3 trilyon dolara ulaşmış ve bu tüm ABD borsasının yüzde 8'ine denk geliyordu (Webrazzi, 2014). Böyle bir ortamda teknoloji

şirketlerinin hisselerindeki değer kaybı, New York Borsası'nda bir çöküşe neden oldu. Bu çöküşün internet balonunun patlaması sonucu meydana gelmesi bilgi ve iletişim teknolojilerinin piyasaya etkisinin ne kadar büyük olduğunu göstermiş olsa da 2008 krizindeki etkisi gözler kaçtı.

ABD'de 2000'e doğru teknoloji firmalarının piyasadaki tasarrufları bilhassa kendilerine çekmeleri akabinde bu denli büyük bir çöküş toplumdaki güveni sarsmış ve tedirginleşmesine neden olmuştur. O yüzden 2000 sonrası yatırımların yalnızca BİT sektörü ile sınırlı olduğunu düşünmemeliyiz. Hatta gerek kamu gerek özel sektör bilgi ve iletişim teknolojileri, ağlar ve hizmetler alanında varolan altyapı eksikliğini kapama yoluna koyulmuşlardır. Yani 2008 krizinin öncesinde ve sonrasında başka sektörler BİT yatırımı yapmaya başlamıştır.

Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü ekonomik büyümeye katkı sunabilmesi için yatırıma ihtiyaç duyar. Yapılan yatırımların genel olarak altyapı yatırımı ve donanım ağırlıklı olduğu göz önünde bulundurulduğunda ekonomik krizlerden etkilenmeye daha açık hale getirdiği söylenebilir. Ancak toplumsal hayatın bir parçası haline gelmiş olan telefon kullanma, televizyon seyretme ve internete bağlanma gibi hizmetlere olan talebin kriz zamanlarında düşmediği de unutulmamalıdır (Kulalı ve Bilir, 2010). Bilgi ve iletişim teknolojileri küresel ekonomik sistemin oluşmasında ve genişlemesinde büyük pay sahibidir.

Kriz öncesinde büyümeye katkı sağlayacağı kriz sonrasında ise krizden kurtaracağı düşüncesiyle bilgi ve iletişim teknolojilerine yatırım yapılmayı sürdürmektedir. Geçtiğimiz onca seneye bakıldığında bilgi ve iletişim teknolojilerine yapılan yatırımların ekonomik sistemin kriz yaratan yapısında olumlu bir değişikliğe

neden olduğu görülmemiştir. Aksine yeni üretim biçimleri ve teknikleri kaçınılmaz olarak istihdamdaki problemleri artırmıştır.

Kriz zamanlarında işsiz sayısında artış olduğunu ve işsiz sayısındaki artışın da krizi derinleştirdiğini göz önünde bulundurduğumuzda, maliyetlerin azaltılması ve verimliliğin artırılması amacı güdülerek yapılan işçi çıkarmaları ya da işçi alımının azalması veya durdurulması gibi neo-liberal politikaların krizlerden çıkışı zorlaştırdığı söylenebilir. Buna rağmen krizlerden çıkış genelde talebi yapay olarak artırarak tüketim yoluyla bilançoların bozulmasını frenleme yoluyla yapılmak istenir. Bunu da kamu kaynaklarının özel şirketlere aktarılarak, başka bir deyişle krizin maliyetini sosyalleştirerek, gerçekleştirilmeye çalışılır. Ancak bu tür politikalar sorunu çözmekten ziyade ileriki bir tarihe ertelemekten ibaret olduğu için sürdürülebilir değildir. Nitekim 2008 küresel ekonomik krizinden çıkış yolu arayan ekonomilerde işçilerin durumuna baktığımızda işçi ücretlerinde artıştan bahsetmemiz bir hayli zor gözüküyor. Üstelik bu krizi atlatmayı verimliliği artırmak adına en verimli işçilere çeşitli ödüller verilmesi uygun görüldüğü halde 1991 yılından 2012'ye baktığımızda OECD'nin hesaplamalarına göre reel ücretlerin Almanya'da %0.6, Britanya'da %1.5, ABD'de ise %1 artmıştır (Economist: 4 Ekim 2014). Bu gösterge aslında 2001 krizi ve 2008 krizinin yıkıcı etkilerini görmek adına önemlidir.

1.5.1. EKONOMİK KRİZDEN ÇIKIŞTA BİT

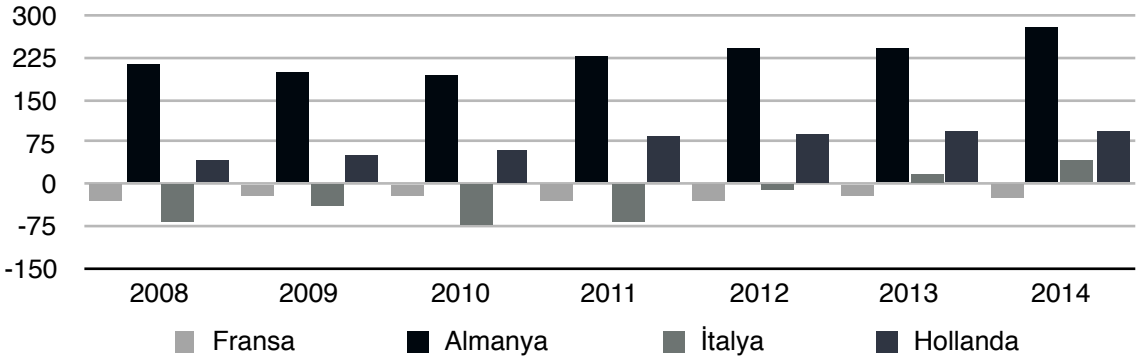
Ekonomik krizin etkilediği Avrupa Birliği ekonomisi hakkında Hofheinz (2015: 78), Avrupa Birliği'nin krizden çıkması için yapması gerekenin yeni bir ekonomi politikası uygulamak olduğunu ifade etmiştir. Bilgi ve iletişim teknolojilerini ekonomik krizden çıkışta başat yatırım alanı olarak görmüş ve AB için umut vaat ettiğini söylediği yatırımları şöyle sıralamıştır: 2012 yılında, AB hükümetlerinin ve işletmelerinin 465

milyar avro değerinde dijital teslim edilebilir hizmetler ihraç ederken, ABD'nin aynı kalemde ihracatı 383.7 milyar dolar olması, Dünya'nın en iyi beş mobil oyun uygulaması şirketinden dördünün Avrupalı olması ve 2011'den beri, avro bölgesindeki 18 ülkenin aylık ticaret fazlası veriyor oluşudur.

Burada krizden çıkış için öne sürülen yatırım alanlarının cari işlemler hesabında ticaretten ötürü bir pozitif etkisinden söz edilmiştir. Aynı zamanda bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün üretim ve hizmet alanlarında AB açısından ekonomik yönde iyi verilerin varlığı da gösterilmiştir. Ancak bütün bu verilere rağmen küresel kriz hala aşılamamıştır.

Eski Avrupa diye adlandırılan Fransa, Almanya, İtalya ve Hollanda ticaret fazlasının aslan payını elinde bulundurmakla beraber, Dünya'nın ikinci büyük ihracatçısı Almanya'dır (Hofheinz, 2015: 79).

Grafik 1.3. Cari İşlemler Hesabı, 2008-2014

Kaynak: Dünya Bankası. http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&type=metadata&series=BN.CAB.XOKA.CD

Grafik 1.3.'de, eski Avrupa olarak nitelenen Fransa, Almanya, İtalya ve Hollanda'nın 2008 krizinden sonraki yıllarda Fransa ve İtalya dışındaki diğer iki ülkenin de cari fazla verir hale geldikleri gözükmektedir.

Küresel krizden çıkış yolu olarak teknoloji ihracatının desteklenmesinden hareketle kapitalizme dair Hope'nin (2010: 653) eleştirisi önemli:

> "Çağdaş küresel kapitalizm içsel bir çelişki içeriyor. Bir yandan, sayısal teknolojilerin yakınsaması büyük kapitalist işletmelerin gerçek zamanlı iletişim ağlarının kapasitelerinden faydalanmalarını sağladı. Kar, ağarası eş zamanlılığa doğru giden bir fonksiyondur. Finansçılar, şirket yöneticileri, endüstriyel tasarımcılar ve pazarlamacılar sıralı zaman gecikmelerini azaltmanın veya ortadan kaldırmanın çarelerini ararlar. Karın ve ekonomik faaliyetin hızlanmasının geçici ufkunda daralma net sonuçtur. Diğer yandan, kapitalizm zamanla kendini yeniden üretmek zorundadır. Bütün kapitalist ekonomiler, kapitalist sektörler ve ticari işletmeler sürenin, dizinin, planlamanın ve kronolojik düzenlemenin geçiciliğini kabullenmek zorundadır."

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin daralan ekonomilerde bir çare olarak ortaya çıkması sonucu yapılmış olan yatırımların büyümeye katkısının geçici olabileceği gibi beklentiyi karşılayamaması ihtimali de söz konusudur.

1.5.2. BİT İŞSİZLİĞE KARŞI BİR ÇÖZÜM MÜ?

Hofheinz'ın (2015: 80) değindiği önemli noktalardan biri 'ileride oluşacak işsizliği' çözmenin yolunun eğitimden geçtiğidir. Eğer eğitim sistemi güne ayak uyduracak şekilde yeniden düzenlenip uygulanmazsa internet ve sayısal teknolojiler temelli yeni işlerde çalışacak işçi bulmak zor olacaktır. Ayrıca büyük şirketlerden ziyade küçük ölçekli şirketlerin bu eğitimi almış mezunlar tarafından kurularak kendi işlerini yaratabilmelerini amaçlanmaktadır.

Aslında Hofheinz'ın cevaplamadığı en önemli sorunsal hali hazırda şu anda var olan emeğin gelecekteki durumunun ne olacağıdır. Sanki yeni mezunlarla yeni ekonominin sürdürülebilirliği makro düzeyde mümkün olacakmış gibi var olan emeğin geleceğine hiç değinmeden geçmiştir. Ayrıca Avrupa'nın "dijital tek pazar" retoriğini kucaklamış olmasının verdiği etkiyi de yeni sisteme uygun eğitilen mezunların küçük ve kendi şirketlerini açmalarına işaret etmekle yansıtmaktadır.

Avrupa Komisyonu "dijital tek pazar" projesinden sorumlu başkan yardımcısı Andrus Ansip (2016: 19 Nisan) yaptığı açıklamada çağımızın sanayi devriminin sayısal

olduğunu söylemiş ve kamu e-hizmetlerinin ihtiyacı karşılayacak şekilde sayısallaşması gerektiğini ifade etmiştir. Öte yandan bilgi ve iletişim teknolojilerine ileri imalat, akıllı enerji, otomatik sürüş ve e-sağlık gibi alanlarda ihtiyaç duyulduğundan da bahsetmiştir. Avrupa Komisyonu'nun 5G teknolojisi ile pazarı güçlendirmeyi hedeflerken aynı zamanda e-devlet yenilikleri ile kamusal yarar sağlama amacı taşıdığını söylemiştir. En önemlisi ise Avrupa Bulut projesi hizmete açıldığında 1.7 milyon araştırmacı ve 70 milyon bilim ve teknoloji uzmanının sanal ortamda araştırma verilerini saklama, erişim, yönetme, analiz etme ve tekrar kullanma gibi sayısız avantaja sahip olacağını iddia etmektedir. Ansip de Hofheinz gibi emeğin gelecekteki durumuna dair bir söz söylememiştir.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin ekonomik krizler ile olan etkileşimi göz önünde bulundurulduğunda BİT yatırımları işsizliği karşı bir çözüm olmaktan ziyade esas olarak tüketimi artırma gayesi taşıdığı ön plana çıkmaktadır.

1.5.3. BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ'NDEN BEKLENEN

Daha çok ülke bilgi bazlı ekonomilere dönüştükçe ve bulut teknolojisi tabanlı büyük veri önem kazanmayı sürdürdükçe, teknolojik yeteneklerin öneminin artacağı düşünülüyor. Birçok ülke ekonomik kalkınma ve yenilik umutlarıyla bilgi ve iletişim teknolojilerine yatırım yapmaya öncelik vermektedir. Ancak, BİT'in etki gücü bir sürü değişkene bağlıdır. Bugünün bilgi ekonomilerinde "yaratıcılık, katma değer (acquisition), dağıtım ve bilginin kullanımı" ekonomik performansın anahtarı olarak görülüyor (Welsum ve Murray, 2015: 60).

Welsum ve Murray'e (2015: 61) göre, tam anlamıyla çalışan bir bilgi ekonomisinde yenilik, büyüme ve rekabetçilik fırsatlarını değerlendirmek için farklı değişkenlerin bir araya gelerek birbirini desteklemesi gerektiğini söyler. Bu değişkenleri

şöyle sıralamıştır; fiziksel BİT altyapısı, hafif altyapı (fiziksel altyapıyı kullanmak için emekte bulunması gereken yetenekler), iş ortamı (maliyetler, ürün ve emek piyasa kuralları) ve yenilik ortamı (üniversite-sanayi işbirliği, piyasaya yeni fikir getirebilme yeteneği, Ar-Ge tedavisi, IP koruması).

Burada görüldüğü gibi BİT yatırımlarının geniş bir ekonomik sisteme etki etmesi gerekliliğinden bahsedilmektedir. Bu yatırımlar, bütünsel ve kapsayıcı olmadığı takdirde bu yeni teknolojinin sisteme beklenen katkıyı sunmasında birtakım sorunlar yaratacağı ortadadır.

McTernan ve Reed'e (2015) göre, sayısallaşmış ekonomi yeni bir değişim dalgasını serbest bırakmaktadır. Bu dalga, işçi ücretlerinin düşmesine ve işsizliği artırmaya neden olduğu için bu sorunları çözecek politikaların da üretilmesi gerekiyor. 21. yüzyılda bilgi ve iletişim teknolojileri tabanlı yenilikler büyüme, toplumsal hareketlilik ve yeni iş alanları yaratma gibi toplumda ve ekonomide birçok beklenti yaratmıştır. Örneğin; Avrupalı ekonomiler için arzu edilen düşük büyüme ve düşük verimlilik döngülerini kırmaktı. Sanayi devrimi gerçekleştiği zaman bu devrime karşı refah devleti, kamu sağlık hizmetleri ve eğitim gibi kamu desteğiyle bezenmiş birçok toplumsal tepki gelişmişti. 21. yüzyılda ise küresel ekonomik krizin başat aktörü olan ABD şimdiye kadar AB'ye göre BİT'in ekonomiye katkısı olması yönünde geniş beklentiye sahip iş yaratma potansiyeli konusunda daha çok yol katettiği kabul edilmektedir. Buna rağmen bu tip sosyo-ekonomik politikaların çok hassas kararlar olduğunu ve en ufak bir bozulmada işsizliği körükleyip siyaseti yeniden dizayn edebileceği de bir gerçek.

Teknoloji sistemlerinin çoğu artık yeni enformasyon yoğun ve emek esnek şeklinde kendini örgütlemektedir. Bu mikro-elektroniğe dayalı paradigma zaman içinde tüm üretim sistemlerine yayılımını sürdürürken, ekonomik örgütlenmede bir dönüşüme

yol açmış olacaktır. Olgun sanayiler değişecek, olgun ürünler yeniden tasarlanacak, yeni ürünler ve sanayiler ortaya çıkacak ve büyüyecektir; böylece de yeni bilgi, beceri, kuruluş yeri ve altyapı avantajları gerektiren ve bunları da yaratan yeni teknoloji sistemleri doğacaktır. Bunun gelişmekte olan ülkeler (Türkiye gibi) için anlamı, bu paradigma değişimi sırasında bu tür ülkelere yeni sanayilere girmek için kısa süreli bir fırsat yaratabileceğidir. Freeman ve Soete'ye (2004: 414) göre, böyle bir dönemde hangi ölçekte olursa olsun bir kalkınma sıçraması için hala uygun bir ortamın olduğu şeklindedir.

Teknoloji, radikal olarak dünyanın işleyişini değiştirebilir fakat bunu yaparken sosyo-politik tercihler önemlidir. 21. yüzyıldaki sosyal demokrasi teknolojiyi herkesin faydalanabileceği fırsatlar şeklinde olanaklı kılmak ve o yöne doğru yönlendirmelidir. Gelişmenin önemli bir ayağı olan yeniliğin ve teknolojik değişimin potansiyelinin kabul edilmesi gerekir. Bilime ve Ar-Ge'ye yatırım yoluyla yeniliğin desteklenmesi politik olarak işin kolay kısmıdır. Zor olan kısmı, yeniliğin spesifik sanayiler ve yerel halklar üzerindeki etkilerinin mümkün olan en az hasarı bırakmasıdır (McTernan ve Reed, 2015: 95).

Yeni-Schumpeterciler, 'yeni bilgi ve iletişim teknolojilerini' yaygın uygulama potansiyelleri olan, birçok toplumsal-kültürel etki bırakan, en ekonomik sektörler tarafından benimsenmiş ve o sektörlerde uygulanmış tarihsel anlamda örneğine az rastlanacak tarzda 'yeni teknoloji sistemleri' olarak tanımlamaktadır. Fakat bu tarz yeni teknoloji sistemlerinin toplumda ve ekonomide kendine yer bulması ve ortaya çıkışı teknolojinin verimli dağıtımı, uygulamaları ve bir dizi koşula bağlı olan hızlı büyüme aşamasının sürdürülebilirliğini korumak bakımından hikayenin asıl önemli kısmını oluşturur (Preston, 2001: 39).

Burada unutulmaması gereken en önemli noktalardan biri büyümenin yapay olup olmadığı ve eğer yapaysa bunun emek açısından pozitif bir değişim yaratmayacağının bilinmesi gereğidir. Şimdiye kadarki bütün krizlerde sermayeyi kurtarma amaçlı soyut destekler ve kazançlarla somut olan emeğin birikimi ve geleceği zarara uğratılmıştır. Bu teknoloji ile çok istihdam artışı beklentisi olduğu söylense de emek az sermaye yoğun bir üretim şekline devam edildiği sinyallerini vermektedir.

Bu alanda Başaran (2015: 38) BİT'in iş yaratma potansiyeli ile ilgili şunları söylemiştir:

> "Bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) diğer teknolojik sistemlere göre daha az sermaye gerektirdiğinden sermaye kıtlığı nedeniyle geciken ülkeler için uygundur. Yeni-Schumpetercilerin BİT paradigması uluslararası düzeyde genel kabul görmüştür. Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün gelişmenin anahtar sektörü olduğu ve bilgi ve iletişim teknolojilerine dayalı bir ekonomik ve toplumsal gelişme beklentisine, bilgi ve iletişim teknolojilerinin diğer sektörlerde verimlilik artışına neden olması, bilgi ve iletişim teknolojileri endüstrilerinin istihdam, ihracat ve Ar-Ge harcamalarındaki oranı gibi ekonomik verilerin her geçen gün büyümesi, internetin ve internet üzerinden sunulan hizmetlerin büyümesi ve çeşitlenmesi gibi bir takım başka görünümler de eşlik etmiştir."

Öte yandan bilgi ve iletişim teknolojilerinin verimlilik artışı, BİT endüstrilerinden ziyade, piyasa bütünleşmesinin cesaretlendirilmesinin önemli olduğu, daha çok BİT kullanımına uyum sağlayan geleneksel endüstriler tarafından gerçekleştirildi (Atkinson, 2015: 89).

Ancak, Avrupa ekonomisindeki küçük firmaların retorikte ve politikada önemli olduğunu vurgular. Nitekim, birçok yenilikçi küçük firmaların ekonomideki iyiyi temsil eder noktaya gelirken ekonomideki büyük firmaların ise kötüyü temsil etmeye başladığını görür olduk. Gerçeklik, en azından ABD'de, büyük firmaların ortalama olarak daha üretken, daha yüksek maaş veren, yaralanma ve işten çıkarmanın daha az

olduğu, daha yenilikçi ve daha çok ihracat yaptığıdır. Büyük firmalar genellikle daha üretkendir çünkü ölçek ekonomisinin avantajını kullanarak daha fazla sermaye stoğu yatırımı yapabilir, BİT dahil. Bu küçük firmaların değer yaratamaz demek değildir. Çabuk büyüyen yeni firmalar özellikle kayda değer miktarda yeni iş üretir. Ama küçük firmaların çoğunluğu küçük kalır, özellikle Avrupa'da ABD'ye nazaran firma büyüklükleri sabittir (Atkinson, 2015: 86).

BİT ile ilgili bu saptamalar Atkinson'a (2015: 87) göre, firmaların büyük olması iyidir anlamına gelmemektedir. Fakat bu aynı zamanda yanlış politikalar uygulamanın da önüne geçici bir politika değişikliği sebebi olarak görülmelidir. Ne de olsa küçük firmalar destekli BİT politikalarının düşük üretkenlik ve gelir büyümesi sağladığı bilinirken. Buna en güzel örnek olarak Yunanistan örneğini vermiştir. Yunanistan'da üretkenlik veya verimlilik Avrupa'daki küçük firmaların arasında sonuncu sırada bulunmaktadır ve aynı zamanda firmaların üçte ikisi 20 kişinin altında çalışana sahiptir.

1.5.4. MEDYA VE KRİZ

Medya ve kriz ilişkisine baktığımızda bunu iki gruba ayırabiliriz: birincisi medyanın ürettiği bilginin toplumdaki etkilerinin krizi şekillendirmedeki rolü, ikincisi ise reklam yatırımlarının/harcamalarının kriz yıllarında düşüşler göstermesi.

Ekonomik krizler ve medya eleştirisi uzun bir geçmişe sahiptir. Gelişen teknolojiyle birlikte yakın tarihimize baktığımızda ise özellikle 2001 kriziyle beraber medyanın güvenilirliği sorununun tavan yaptığını ve medyada bu alanda içerik üretenlerin konuya gerçekte ne kadar hakim oldukları sorusunun sorulmaya başlandığını söyleyebiliriz. Ama esas bu tür soruların kuvvetli bir şekilde dile getirilmesi 2008

krizinden önce gerçekleşti. Sorular mortgage (ipotekli konut kredisi) kredisinin menkulleştirilmesinin taşıdığı potansiyel riskler üzerineydi (Thompson, 2015: 173).

Medyanın krizle olan tarihsel etkileşimi 1821 yılına dayanmaktadır. Medyada finansal krizlerle ilgili ilk haberler o zaman İngiliz basınında yer almıştır. Medyanın olanı olduğu gibi aktarmak ile oto-sansür uygulayarak bildiklerinden daha azını toplumla paylaşmak arasında bir tercih yaptığı gözlemlenmiştir. James Taylor'a (2014: 212) göre, ekonomik krizler sonrası medyayanın güvenirliği azalmıştır. Bunun nedeni krizlerin çabuk yayılmasında oto-sansürlü enformasyonu yayan medyanın da payının azımsanmayacak kadar çok olması olabilir (Yüksel, 2014: 52).

Steve Schifferes (2015: 154) medyanın yapmış olduğu ekonomi haberlerini incelemiş ve 2008 krizi öncesi bir haftada yayınlanan ekonomi haberlerinin tüm haberler içindeki payının yüzde 40'ından azken, 2008 krizi sonrası yüzde 70'leri aşmış olduğunu gözlemlemiştir.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin finansal sistemle olan yakın ilişkisi aslında medyanın krizlerdeki konumunun daha da sorgulanmasına neden olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında yaşanan krizin medyadaki yansıması büyük önem taşımaktadır. BİT'in ekonomik krizlerle olan ilişkisi medyada açıkça tartışılmamaktadır (Fuchs ve diğerlerinin, 2010).

Medya, toplumu yönlendirmede merkezi bir rol oynayabilir. Bunu kriz öncesi balonu daha da büyütmek için; kriz sonrası ise balonun patlamasının yaydığı kötümserliği artırarak yapabilir (Stiglitz, 2015; 141). Medya, özellikle ekonomi üzerine yayın yapanlar, halkı politik yönelimleri çerçevesinde yönlendirebilir. Türkiye

örneğinde bunun "teğet geçecek" ile "teğet geçmiyor" diyen gazete köşe yazarları olarak iki kutubun varlığından bahsedilebilir.

2008 krizi, teknolojinin karmaşık nedenler bütününün önemli bir elementi olduğunu ortaya çıkardı (Ruddy, 2010: 275). Konut reklamları yoluyla yapılan çeşitli spekülasyonlar ile ev alımı ve satımını doğrudan ilgilendiren konut kredisi sistemi negatif yönde etkilenmiştir (Hope, 2010; 658).

Stiglitz'in (2015: 144) medya ile finansal krizleri incelediği kitabında medyanın ekonomik göstergeleri etkilemedeki rolüne dair şu örneği vermiştir:

> "Ocak 2010'da Financial Times'da bir haber yayınlandı. Habere göre, Yunan hükümeti, devlet tahvillerini finanse etmek için Çin ile görüşmelere başlamıştı. Sonradan ortaya çıktı ki haber doğru olmasa da Yunanistan'a danışmanlık yapan büyük bir finansal şirket böyle bir öneride bulunmuş olabilirdi. Eğer öyleyse, bu öneri reddedilmişti. Yaygın inanış bu haberin bu finansal şirket tarafından Yunan tahvillerinin fiyatını artırarak kazançlı çıkmak amacını taşıdığı yönündeydi ancak bu deneme fiyatın düşmesiyle sonuçlandı. Eğer bu doğruysa bu olay haber değeri taşımaktaydı. Bu öyle bir haberdi ki şayet doğruysa muhtemelen hükümet yetkilileri tarafından reddedilirdi. Bu haberi doğrulamak çok zor olurdu. Gözüken o ki Financial Times kullanılmış olabilir."

Bu örnekte de görüldüğü gibi finansal ihtiyaçlar doğrultusunda manipülatif amaçlarla medya kullanılmak istenebilir. Kriz söz konusu olduğunda medyanın ürettiği enformasyonun başarısızlığı daha derin finansal çöküntülere neden olabilmektedir. Stiglitz'e göre (2015) doğru bilgiye erişemeyen piyasa aktörleri ve bireysel yatırımcılar ya yanlış önlemi aldıkları için ya da hiç önlem almadıkları için daha sert etkilenmektedir.

Geniş çaplı finans sektöründe, bilgi ve iletişim teknolojileri alanındaki gelişmelerle de desteklenen izlenmeyen ve düzensiz büyüme, 2008 krizinin patlak vermesi ve genişlemesinde önemli bir etkiye neden oldu (Temiz ve Gökmen, 2010: 21). Chakravartty ve Schiller (2010: 680), ABD'de kriz 2008'de patlak verdikten sonra CNBC ve FOX Business Network gibi finans haberleri yapan kanalların izleyici sayılarında artış olduğundan bahsetmiştir.

Medyanın ürettiği bilginin toplumdaki etkilerinin krizi şekillendirmedeki rolü böyle olurken reklam yatırımları boyutu görece daha nettir.

Bütün gelişmiş ve karmaşık ekonomiler verimli bir şekilde mal ve hizmetlerini dağıtabilmek için enformasyon sistemine ihtiyaç duyar. Ancak çağdaş reklamcılık bu ihtiyacın bir sonucu değildir. Eğer olsaydı reklamlar yoluyla tüketicilere ulaşan bilgiler çok daha kullanışlı ve anlaşılır olurdu (McChesney, Foster, Stole ve Holleman, 2009). Firmalar reklamları satışlarını veya karlarını artırmak için bir araç olarak kullanmışlardır. Bu nedenle ekonomik krizlerde kesinti yapılabilecek bir gider kalemi olarak görmüşlerdir. Nitekim Mediacat (2010) tarafından paylaşılan Reklamcılar Derneği'nin yayımladığı 2009 yılı raporunda Türkiye'de reklam yatırımları yüzde 15 küçülmüş olduğu belirtilmiştir. Aynı raporda reklam harcamalarının yüzde 6.58'i internet ortamındaki reklamlardan oluşurken 2015 yılında aynı oran yüzde 23'e yaklaşmıştır. Bu bize bilgi ve iletişim teknolojilerinin diğer sektörlerde yaygınlaşmasının ve bu sayede krizden çıkışta tüketiciye ulaşarak satışını artırma hedefini taşıyan kapitalist ekonominin ağırlığı dijital alana vermeye başladığının bir göstergesidir.

2. 2008 KRİZİ'NİN GELİŞİMİ VE TÜRKİYE'YE ETKİSİ

2000'li yılların sonunda ABD'de başlayan ve oradan gelişmiş ve gelişmekte olan bütün ekonomilere yayılan çağımızın ilk küresel ekonomik krizi, 2008 krizidir. 2007-08 finansal krizi, küresel mali kriz, küresel durgunluk, çift dipli kriz ve kredi krizi isimleriyle de bilinmektedir. Bu kriz, bazılarına göre 1930 yılında Amerika'da yaşanan Büyük Depresyon'dan sonraki en büyük krizdir. Bunun sebebi küresel krizin yayıldığı ekonomilerin hem finansal sektörleri hem de reel sektörleri negatif yönde etkilemesidir. Ülkelerin ticaretlerinde bozulmalar, gelişmekte olan ülkelerde ülke para birimlerinin dolar karşısında değer kaybetmesi sonucu döviz kurlarında yükselmeler ve küresel işsizliğin artması kurtarma paketlerini devreye sokan kamunun borçlarını artırmıştır. Bu krizle birlikte bu krizin ne zaman biteceği, nasıl biteceği ve krizden nasıl çıkılacağı merak edilen konuların başında gelmiştir.[1]

2.1. 2008 KRİZİ GELİŞİM AŞAMASI

Tarihin her döneminde krizler yaşanmış, kapitalistler ve işçiler yaşanan krizden olumsuz etkilenmişlerdir. Sermayenin ve emeğin yaşadığı olumsuz etkiler bir tarafta, toplumların ve devletlerin yaşanan krizden nasıl etkilendiği diğer tarafta olmak üzere krizlerin neden çıktığı hep tartışma konusu olmuştur. Belli aralıklarla uzun yıllar sürecek ve uzlaşılamayacak tartışmalar yaşanmış ve yaşanmayı sürdürmektedir (Ünlükaplan, 2010; 1). Zamanla sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve kapitalizmin küreselleşmesiyle birlikte tarih boyunca yaşanmış olan krizlerin yayılması ve gelişmekte olan ekonomileri etkileme hızı ve gücü artmıştır. (Eğilmez, 2011; 53).

2008 Krizi'nin tarihsel gelişimine bakıldığında, ilk olarak ABD'de 2006 yılında ortaya çıkan eşik altı (subprime) mortgage (ipotekli konut kredisi) kriziyle kendini belli

[1] Bu bölümde yer alan veriler ve bilgiler 10'dan fazla ekonomi köşe yazarının 100'ün üzerinde köşe yazısından derlenerek oluşturulmuştur.

etmeye başladığını söyleyebiliriz. Bu hareketlilik ilk başta kredi sorunu olarak algılanırken sonradan sadece kredi sorunu olmaktan çıkıp aynı zamanda bir likidite krizine de dönüşmüştür. Bu kriz, 2008 yılının Eylül ayında aralarında Lehman Brothers'ın (ABD'nin önde gelen yatırım bankalarından) da bulunduğu bazı büyük finans kuruluşlarının batışına neden olmuştur. Takip eden süreçte, mortgage piyasası merkezli bu kriz, finans kuruluşlarının küresel sisteme entegre olmasından ötürü küresel piyasalara da etki etmiş, tarihin ilk küresel krizine dönüşmüştür. Böylece insanlık tarihinin ilk küresel krizi tanımlanmıştır.

Bu krizin etkileri kadar ortaya çıkma nedenleri de ayrı bir öneme sahiptir. Kısa sürede küreselleşen ekonomik sistem ve derinleşen kriz, mortgage geri ödememelerindeki aksaklıklardan nasıl oldu da bu kadar çok farklı ekonomiyi aynı anda etkileyebildi sorusu merak konusu olmuştur. Türkiye için ise 2008 krizinin etkilerinin hissedilmeye başladığı zaman büyük önem arz ediyor. Bu da 2008 yılının Eylül ayına denk geliyor.

2008 Krizi'nin nedenleri ile ilgili birçok senaryonun mevcut olduğu bir ortamda, krizin başlangıcı olarak kabul ettiğimiz ipotekli konut kredisi sisteminin nasıl krize girdiğine değinmemiz gerekiyor. Bunun için, Fatih Özatay'ın (2009; 103-104), "Finansal Krizler ve Türkiye" adlı kitabında, 2008 Krizi'nin gelişim aşamasına yönelik önemli bilgilere bakabiliriz:

> "ABD Senatosu 7 şubat 2007'de "eşik altı (subprime)" kredi piyasası hakkında bilgi alıyor. Bu eşik altı meselesi önemli. Eşik altından kastedilen şu: Kredi alabilecek kişileri borcunu en rahat ödeyebileceklerden başlayarak en az ödeyebileceklere doğru sıralayın. Bu listeyi üç bölüme ayırırsanız en üst bölümde kredi derecesi en yüksek olan kesim olacak. En altta kalan kesime (üçüncü bölge) eşik altı kesim deniliyor."

2008 Krizi'nin başlamasına sebep olan kredi bozulmasının bu denli sert yaşanmasının nedeni mortgage piyasasında yeterli düzenlemelerin olmamasından faydalanarak verilen kredilerin büyük kısmının geri ödenmesinin veya dönmesinin en az beklendiği kesime verilmiş olması ve verilen krediler ile yeni fonlar yaratılmış ve bu fonlarla yeni krediler verilerek son derece riskli konut balonu oluşturulmasıdır. Akabinde krizi önleme yöntemleri ya da kurtarma paketleri, ulusal hesaplarda kamu borçlarını yükselten yani halkın kaldıraç görevi göreceği bir yol izlenmiş ve buna rağmen bu tarz önlemler üretimin daralmasına engel olamamıştır. Bazı iktisatçıların özellikle uzak durduğu ve pek bahsetmek istemediği işsizlik oranları ise hem ülke bazlı hem de küresel ölçekte rekor seviyelere ulaşmıştır. Ayrıca finans piyasasındaki bu daralma, menkul kıymetlere ait endekslerin düşüşüne de yol açmıştır.

Akçay (2016: 24 Mart), eşik altı kesimini ABD konut piyasasından dışlanmış işçi sınıfı olarak nitelemiştir. Borç veren finansal sistem açısından riskli bir yatırım olduğunu ve bu riske rağmen yatırımları mümkün kılanın, FED'in uyguladığı düşük faiz politikasının ana unsur olduğu yeni finansal mimarinin gelişimi ve nihayetinde finansal yenilikler sayesinde bu risklerin transfer edilebileceği düşüncesi olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu etkin piyasa teorisi endeksli genişleme sürecinin 2008'de tam anlamıyla iflas ettiğini ifade etmektedir.

2.2. 2008 KRİZİ'NİN NEDENLERİ

Az gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkelere transfer edilen yabancı sermaye bir anlamda uluslararası ticari bankalar tarafından verilen kredileri de kapsamaktadır. Kredilere ödenecek faizin çok yüksek olmaması, zaman içerisinde değişiklik göstermemesi ve bu kredilerin kullanıldığı projelerin hızla gelir yaratması sonucunda alınan kredi borçlarının zamanında ödenebilmesi, kalkınmanın yurtdışı finansman

olanaklarının başarılı bir şekilde uygulanabilmesi imkanı yaratabilme potansiyeline sahiptir. Bu aynı zamanda, gelişmiş ülkelerde olgunlaşan banka sermayesinin, kendi iç piyasasında azalan kâr hadleri nedeniyle, daha kârlı alanlara yani uluslararası arenaya sermaye ihraç etmeye elverişli bir ortam olduğu düşüncesini vermekteydi. Bankalar yoluyla gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere yönelen kâr amacı güden bu sermaye hareketi, kazan-kazan olacağı düşüncesi ile her iki taraf açısından da kabul gören bir yaklaşım oldu. Bu yaklaşımda borcun miktarı ve risk derecesi yerine borcun zamanında ödenebiliyor olması ve kâr oranı daha önemlidir. Ancak 1980'lerde yaşanan dünya borç krizinin de gösterdiği gibi, bu tür ticari banka kredilerinin özellikle az gelişmiş ülkeler açısından taşıdığı risk aslında tahmin edilen boyutların çok üstünde olabilmektedir (Gönel, 2010).

2008 Krizi, mortgage kredilerine dayalı küresel entegrasyonu olan finansal yatırım araçlarında ortaya çıkan aksaklıklar kaynaklı çıktığını söylemiştik. Bu küresel finansal yatırım araçlarında yaşanan bozulmalar, konut piyasasında hızla artan talep ve mortgage kredileri hacminde risk faktörünü tırmandıran yükselişler gibi sorunların ortaya çıkmasıyla başlamıştır.

Konut piyasasındaki en önemli problemlerden biri, kolay kredi imkanının talebi artırmasına bağlı olarak konut fiyatlarında yaşanan aşırı fiyat artışlarıdır. Konut fiyatlarının özellikle 2000-2006 döneminde yüzde 100'ün üzerinde artması ve Temmuz 2006 yılında zirve yapan konut fiyatlarının, rekor zirve noktasından Nisan 2009'a kadar hızlı şekilde düşme eğilimine girmesi, finansal piyasalarda ve reel sektördeki denge noktalarının değişerek yeni denge noktalarını bulma çabası içine girdiğini bize göstermektedir.

Mortgage kredi sistemindeki bilançoların bozulmasındaki en önemli sebep kuşkusuz eşik altı mortgage kredisi kullanıcılarının çokluğu ve bu kullanıcıların bir kısmının kredi taksitlerinin geri ödenmesinde sorun yaşamaları, diğer bir kısmının ise gecikme yaşamaları ve çoğunun bu taksitleri ödeyemeyecek durumda olmasıdır. Tabi asıl problem piyasada buna izin veren düzenleme yoksunluğunun varlığıdır çünkü insanlar rasyonel değildir.

Eşik altı mortgage kredisi kullanıcılarının Özatay'a (2009; 104) göre, belirgin üç özelliği bulunuyor: birincisi, borçları için yapacakları anapara ve faiz ödemelerinin gelirlerine oranı genellikle yüzde 50'den yüksektir. İkincisi, iki yıl ve daha öncesine gidildiğinde, geçmişte aldıkları kredileri geri ödeyememeleri nedeniyle mahkemeye düştükleri ya da o krediler ile edindikleri malların ellerinden alındığı belirtiliyor. Üçüncüsü, son on iki ay içinde aylık ödemelerini 30 gün ya da 24 ay içinde 60 gün aksatmışlar.

Bu özelliklere bakarak şunu söyleyebiliriz ki riskli diye nitelendirilen bu kesime iktisatta harcanabilir gelir diye adlandırılan gelir kaleminin (bu örnekte aylık borç ödemelerini düştükten sonra gelirinden geriye kalan paranın) yüzde 50'den düşük olması kredi yükümlülülerine bağlı geçinme zorluğu çektiklerinin de bir göstergesidir. Bunun yanında büyük miktardaki kredilerden oluşan konut kredilerinin kredi geri ödemelerini gerçekleştiremediği için mahkemeye intikal etmiş kişiler olmaları ve ayrıca son yıl içerisindeki ödemelerini de aksatmalarına rağmen konut kredisi alabilmeleri de kredi sicili iyi olmayan kullanıcılara bu denli yüklü kredi vermenin çok riskli olduğunu bize gösteriyor. Bu da sistemde düzenleme eksikliğinin olduğuna işaret etmektedir.

Bu riskin göze alınmasının altında Amerikan ekonomisinin durgunluğa girmemesi için özel tüketim harcamalarının artması amacı yatmaktadır. Bunun için de

sadece likidite artışının yetmeyeceği düşünülmüştür. Amerikan ekonomisi, gayrimenkul piyasasını canlandırarak tüketim harcamalarını artırma yolunu tercih etmiştir. Bunun için de ipoteğe dayalı konut kredileri sisteminde deregülasyon yapılmıştır: vergi indirimleri ve uzun vadeli düşük faizli krediler gibi. Bunun sonucunda zamanla talep hızla artmış ve konut piyasasında fiyatlar yükselmiştir. Ayrıca ev sahibi olanlar tüketim harcamalarını da artırmışlardır. Konut fiyatlarındaki artışları görenler birden daha fazla ev alıp fiyatlar yükselince satıp kâr elde ederim düşüncesiyle yola çıkarak kredi borç miktarını artırmışlar kredi aylık ödemeleri faizin artmasıyla arttıkça ödemeleri aksatmış veya bırakmışlardır. Bankaların elinde paraya kolayca çevrilemeyen değeri düşmüş bir sürü ev kalmıştır.

2.2.1. KRİZ BELİRTİLERİ

ABD'de finansal krizin ilk belirtileri 2007 yılında ortaya çıktı ve o yıl gelişmekte olan ekonomilerde etkisi henüz hissedilmemişti. Küresel krizin hemen arifesi olan 2007 yılına bu ekonomiler farklı konumlarda girdi. Bu nedenle bir yıl sonrasında tüm dünyayı etkileyecek olan kriz ortamını da farklı yapısal kırılganlık koşullarında karşıladılar ve bu durum 2008 yılı ve özellikle 2009 yılı büyüme rakamlarına da yansımıştır. Böylece, gelişmekte olan ekonomiler arasında ekonomik bunalıma güç koşullarda sürüklenenler ile olumsuz ortamı geçiştirenler arasında bir ayrım oluştu (Boratav, 2009: 5 Mayıs).

Gelişmiş ülkelerden özellikle ABD'de kriz öncesi belirtilere bakıldığında; tüketici gelirleri, harcamaları ve tasarrufları kapsayan 'kişisel tasarruf' oranında keskin bir yükseliş olduğunun görülmesi ve aynı zamanda nominal kişisel gelirlerde arka arkaya üçüncü kez düşüş olması zayıflayan ekonomiyi yansıtmaktaydı. Krugman'ın (2009: 3 Şubat) 'tasarruf veya borç paradoksu' olarak nitelendirdiği bu durum gözlerden

kaçmıştır. Yani tüketiciler belli bir zaman geçtikten sonra aşırı borçlu olduklarını fark ederek tüketimlerini azaltma yoluna gitmiştir. Bunun etkisi ekonomide hanehalkı bilançolarındaki bozulmaları gözler önüne sermiştir.

Gelişmekte olan ülkelerden biri olan Türkiye'de kriz öncesi duruma baktığımızda 10 Mayıs 2006 ile 13 Haziran 2006 tarihleri arasında doların 1.34 YTL'den 1.60 YTL'ye (Türk Lirası dolar karşısında %19 değer kaybetmiştir), avronun ise 1.70 YTL'den 2 YTL'ye (Türk Lirası avro karşısında %17 değer kaybetmiştir) çıktığı görülmüştür. Aynı dönemde, bileşik faizler yüzde 14.3'den yüzde 17.8'e yükselirken, borsa 44 bin 500 seviyelerinden 32 binlere düşmüştür. Yerli ve yabancı yatırımcı, kuruluş ve analistler tarafından bunun kalıcı bir kriz mi yoksa kısa süreli bir düzeltme mi olduğu tartışılmıştır (Ercan, 2006; 14 Haziran).

Döviz kurundaki ve faizdeki yükseliş ile borsadaki bu düşüş Ercan'a (2009: 14 Ocak) göre, kısa vadede ABD'nin bütçe açığının ve aynı zamanda kamu borcunun artmasına bağlı olarak küresel kapitalist sistemin yapısının bir gereği olarak, küresel fon vanalarının likiditeye ihtiyaç duyan ABD tarafından emilerek gelişmekte olan ekonomilerin bu küresel fon vanalarını kullanmaktan dışlanması sonucu olduğunu şeklinde açıklanmaktadır. Ayrıca Türkiye gibi gelişmekte olan ülke ekonomilerinin uyguladıkları para politikaları sonucu faiz oranında gerçekleştirdikleri azalış bile 2006 yılında olduğu gibi ABD'nin ekonomik kararları sonucu dolaylı olarak etkilenmektedir. Yani gelişmekte olan ekonomilerde kriz belirtilerinin önemli bir kısmı ABD'nin uygulamalarına bağımlıdır.

Dış faktörlerin yanında gelişmekte olan ekonomilerin yapısal diyebileceğimiz kendi ekonomik sorunları da haliyle vardır. Gelişmekte olan ekonomilerin hemen hepsinde cari açık sorunu vardır. Türkiye'nin de problemlerinden bir tanesi budur.

Şimdiye kadar cari açığın finansmanında sıkıntı çekilmemiş olmasının sebebi hem doğrudan, hem de kısa vadeli olarak yabancı sermaye hareketlerinin yüklü girişi idi. Cari açık en basit tanımıyla ekonominin ürettiğinden daha çok tüketmesidir.

Türkiye adına yabancı sermaye hareketleri cari açığı kapatıcı etkisi olmasından ötürü önemi büyüktür. Öte yandan cari açık, kriz yıllarında azalma eğilimi göstermektedir. Bunun sebebi olarak Türk Lirası'nın değer kaybetmesi sonucu ithalat maliyetinin yükselmesine bağlı ithalat miktarının düşmesi olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'nin kriz belirtilerinden biri cari açığın daralması diyebiliriz. Bunun yanı sıra reel sektörün yüklü dış borçları nedeniyle, dışarıya net sermaye transferi yapması da ekonomiyi kötü yönde etkileyebilir (Sağlam, 2008; 10 Kasım). Özellikle kısa dönemli genişleme, durgunlaşma temposu yabancı kökenli sermaye girişlerine bağımlı hale gelmiş Türkiye gibi bir ekonomide dış kaynak girişlerinin azalması ciddi bir şoktur; daha da ileri giderek bir de çıkışa dönmesi, sarsıcı etki yaratacaktır. Dolayısıyla Türkiye'nin ne derece etkileneceği tahmin edilemese bile etkilenmemesi mümkün değildir (Boratav, 2010: 143).

Dış kaynak gelmemesi demek reel sektör ve finans sektörü borç ödeyen ama borç alamayan bir konuma gelmesidir. Dolayısıyla gelişmiş ülke ekonomilerinin küresel fonları kendileri için kullanmaya başlamaları ve gelişmekte olan ülkeleri bu fonlardan dışlamaları Türkiye'de döviz likiditesi sorunu yaratacaktır. Unutmamalıyız ki; Türkiye'nin makro dengeleri düşük kur üzerine kuruludur ve kurlar bütün bu nedenlerle yükseldiği takdirde, makro dengeler büyük ölçüde sıkıntıya girecektir (Sağlam, 2008; 10 Kasım).

ABD'de 2006 yılından itibaren kriz sinyalleri veren ekonomik bozulmalara rağmen gelişmekte olan ülkelerin küresel krizin bir parçası haline gelmesi yapısal

durumlarına göre zaman aldı. Türkiye için kriz Ekim 2008'de başlayıp Eylül 2009'da sona ermiştir. Krizin ilk altı ayı (Ekim 2008-Mart 2009), bir önceki yılın aynı dönemiyle karşılaştırıldığında. Bu iki dönem arasında yerli/yabancı aktörlere ait kayıt-içi ve kayıtsız tüm sermaye hareketlerinde, 24 milyar dolarlık net giriş, tamamen kaybolmuş; sermaye hareketlerinin net bilançosu aşağı yukarı sıfıra (tam olarak 153 milyon dolarlık net çıkışa) dönüşmüştür. Böylece, Türkiye ekonomisi dış kaynak girişlerinde, net çıkış olmamasından ötürü, ani bir durgunluk yaşamış ve bu şok, ekonomiyi hızlı bir küçülmeye sürükleyecek boyutta olmasına karşın finansal bir krizi de tetikleyecek net kaynak çıkışı gerçekleşmemiştir. (Boratav, 2009: 2 Haziran). Yani 2008 krizi Türkiye için finansal bir krize dönüşmemiş sadece ekonomik kriz olarak yaşanmıştır.

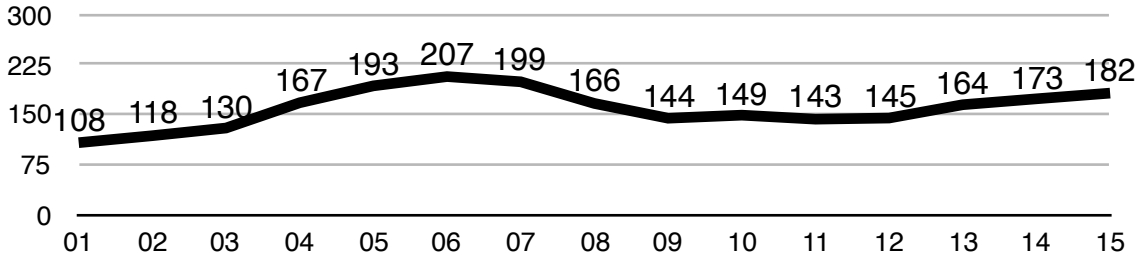
2.2.2. FİNANSAL KRİZ NEDİR

Finansal krizler Ergenç'e (2009: 14) göre; döviz ve hisse senedi piyasaları gibi finans piyasalarındaki şiddetli fiyat değişimleri veya bankacılık sisteminde bankaların vermiş olduğu kredilerin geri dönüşünde aksaklıkların artması sonucunda ortaya çıkan krizdir. Finansal krizlerin diğer krizlerden farklı bazı belli başlı özellikleri vardır. Birincisi, kriz sonrası finansal sistemi yeniden etkinleştirmek için birtakım parasal maliyet gereksinimi oluşur. İkincisi, genelde soyut bir biçimde piyasada var oldukları için hızlı yayılma potansiyeline sahiptirler. Üçüncüsü ise bu tarz krizler ekonomideki bütün finansal piyasaları ve etkileşimde olduğu diğer ülke piyasalarını da etkileme gücüne sahiptir. Krizin hızla büyümesinin bir nedeni de finansal piyasada likiditenin kitlesel hareketle biranda azalabilmesidir. Domino etkisi olarak da tanımlayabileceğimiz bu durum, özellikle günümüz dünyasında küreselleşmiş finansal piyasalarda daha etkili, hızlı ve kapsamlı olmaktadır.

2.2.3. ABD'DE KONUT BALONU

Amerikan ekonomisinin konut piyasasında durgunluk trendine gireceğine dair bir beklentiyi Ercan (2006: 1 Kasım) dillendirmiş ve enflasyon, faiz oranları ve cari açık verilerine bakıldığında Amerikan ekonomisinin döngüsel bir yavaşlamaya gireceği ortada olduğunu söylese de farklı düşünenler yapısalcı bir bakışla bu muhtemel yavaşlamanın döngüsel olmak yerine uzun vadeye yayılacağını söylemişlerdir.

Grafik 2.1. ABD 20-Kent Bileşimli Konut Fiyatı Endeksi, Temmuz Ayı 2001-2015

Kaynak: S&P/Case-Shiller U.S. 20-City Composite Home Price Index **http://us.spindices.com/indices/real-estate/sp-case-shiller-us-national-home-price-index**

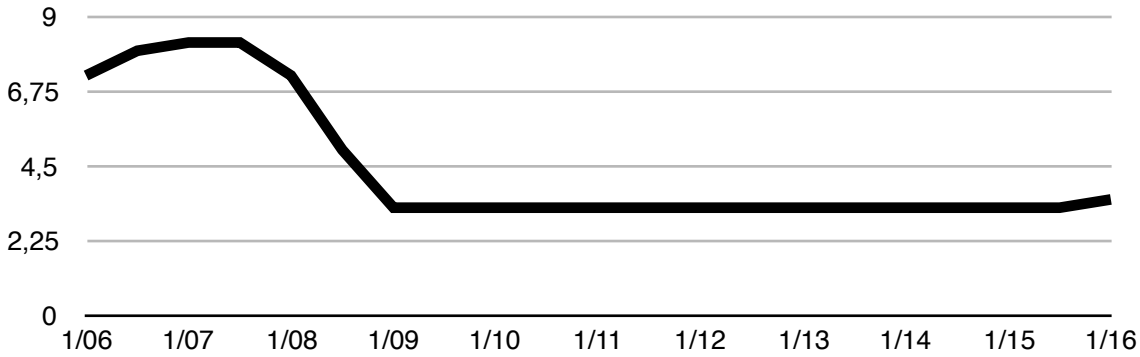
Yukarıdaki Grafik 2.1.'de de görüldüğü üzere ABD'deki konut balonu 2006 yılına kadar büyümeyi sürdürmüş fakat 2006 yılından sonra 2009 yılına kadar sert bir düşüşe geçmiştir, Temmuz 2001-2006 yılları arası konut fiyatı endeksi yüzde 91.6 artarken, Temmuz 2006-2009 arası yaklaşık olarak yüzde 30.1 oranında düşerek konut fiyatı endeksi 144,32 olarak hesaplanmıştır. Konut fiyatlarındaki bu düşüşün finansal piyasalara ve hane halklarına etkisi çok ciddi maliyetlerle sonuçlanmıştır.

ABD Hazine Bakanı Henry Paulson 2008 yılında bir toplantıda yaptığı konuşmada şu sözlere yer verdi: "Bir düzeltme kaçınılmazsa bırakalım en az karmaşa ile olsun. Böylece sonunda, konut değerlerinin istikrara kavuştuğuna tanık olacağız, daha fazla alıcı konut piyasasına dönecek; bu piyasa tekrar ekonomik büyümeye katkı yapacak" (Gürses, 2008; 28 Mart).

Amerikan hazine bakanı Paulson'un 'laissez-faire' düşüncesine sahip biri olduğunu ve düzenleme eksikliğinin ahlaki tehlike ile birleşimi sonucu meydana gelen bu krizin çözümüne dair beklentisinin sadece izlemek olması (müdahale karşıtı) ABD'nin uyguladığı politikadan hoşnutsuzluğu olmadığını da bir anlamda göstermektedir.

Öte yandan gayrimenkul fiyatlarındaki aşırı artış hanehalkının borçluluğunu yükselttiği için o türden kredi kullanımının olduğu ekonomilerde fiyatlarda oluşabilecek en ufak bir düşüş ya da faiz oranındaki yükseliş hanehalkının harcanabilir gelirini azaltıcı yönde olacaktır. Bu da tüketimin azalması ve büyümenin yavaşlaması anlamına gelecektir (Ercan 2007; 1 Ağustos).

Grafik 2.2. FED'in Bankalara Borç Verme Faiz Oranı Ocak ve Haziran 2006-2016

Kaynak: FED, **http://www.moneycafe.com/personal-finance/prime-rate/**

Prime oranı ya da prime borç verme oranı olarak da adlandırılan FED (Amerikan Merkez Bankası) tarafından bankalara borç verirken veya kredi kullandırırken uyguladığı (ABD'nin en büyük 30 bankası tarafından şirketlere açılan kredilerin en az yüzde 75'i kapsayan) faiz oranıdır. Grafik 2.2., yıllara göre Ocak ve Haziran aylarındaki verilerden oluşturulmuştur. On yıllık süreçte gözüken, 2008 krizi öncesi yüzde 8,25'e varan borç verme faizi uygulanması ve 2009'da yüzde 3,25'e düşmesi krediye olan

talebin bankalar açısından ne kadar hunharca kullanıldığını ve 2007 sonu 2008 başından itibaren bir anda nasıl yavaşladığını gözler önüne sermektedir.

2.2.4. DÜNYA'DA EKONOMİK DURUM

ABD'nin küresel krizin başlangıç noktası olduğunu söylemişken Dünya ekonomisinin de durumuna bakmamız gerekiyor. Dünya ekonomisini etkileyen ve küresel kriz olarak da adlandırılan 2008 krizinin belirtilerinin 2006 yılında konut piyasasındaki bozulmalarla ile başladığına değindik. O nedenle Dünya ekonomisinin ekonomik göstergelerini incelerken de aynı yıl aralığını almayı doğru buldum.

Tablo 2.1. Dünya Ekonomisi'ndeki Ekonomik Göstergeler, 2006-2014

Dünya	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Büyüme	4,1	3,9	1,5	-2,1	4,1	2,8	2,3	2,4	2,5
Enflasyon	4,3	5,0	9,0	2,9	3,5	4,9	3,7	2,7	2,5
İşsizlik oranı	5,9	5,5	5,7	6,3	6,1	6,0	6,0	6,0	5,9

Kaynak: Dünya Bankası (2016) **http://data.worldbank.org**

Buna göre, Tablo 2.1.'de, bize 2006 yılında konut balonunun patlaması ve 2008 yıllında finansal şirketlerin iflası, ABD'de yaşanan iki finansal kriz, sonrasında dünya ekonomisinin nasıl etkilendiğini kabaca gösteriyor. 2006'daki konut balonunun patlamasıyla birlikte dünyanın ekonomik büyüme hızı yüzde 4,1'den yüzde 3,9'a düşerek, çok hafif de olsa, yavaşlama belirtileri göstermeye başlamıştı. Küresel enflasyon hızına arttırmış ve 2007 yılında önemli bir artış göstermemiş olsa da yükselişe geçmiştir. Küresel işsizlikte 2007 yılında bir azalma gerçekleşirken bu azalış 2008 yılında enflasyonu yükselten bir ivme de yaratmıştır.

Özellikle 2009 yılında ABD'de Lehman Brothers adlı yaklaşık 700 milyar dolarlık büyüklüğe sahip olan bir yatırım bankasının iflası, ipotekli konut krizinden küresel kapitalist sistemin de etkilenmesine neden olmuştur. 2009 yılında büyüme negatif yüzde 2,1'e düşmüş, işsizlik oranı 6,3'e yükselmiş ve enflasyon ise yüzde 2,9'a düşmüştür. 2008 krizinin küresel finansal sisteme entegre olan öteki ülkelere yayılmasıyla birlikte iflaslara bağlı işsizliğin artması ile talepteki düşüş enflasyonun gerilemesine yol açmıştır. Bu kadar büyük bir çöküşün ardından 2010 yılında büyük ölçüde baz etkisiyle dünyada bir toparlanma yaşanmış gibi gözükse de aslında henüz silkelenememiş bir ekonomi mevcuttur.

2.3. 2008 KRİZİ'NİN ETKİLERİ

Dünya ekonomisinin neo-liberalizme savrulduğu son 30 yıldan bu yana, gelişmekte olan ekonomilerde krizlerin büyük çoğunluğu dış kaynak girişlerinde ani durma veya tersine dönme ile patlak veren dış şoklardan kaynaklanmaktadır. Bu krizde de aynı süreci yaşıyoruz. 2002'den 2007 yılına kadar ekonomisinin büyüme modeli yabancı sermaye hareketleri endeksli olan Türkiye, 2009 yılında bu modelin bedelini ödemektedir (Boratav, 2009: 14 Temmuz).

Krizin derinleşmesiyle ABD'de 2008 sonrası (özellikle Eylül 2008 - Ekim 2009 arası) dönemde finansal sektör ve reel sektörde bir sürü büyük sermaye sahibi şirketin iflas ettiği gözlenlenmiştir. Tablo 3.2'de finansal sektöre ve reel sektöre ait iflas eden ABD'deki en büyük şirketlerin isimleri, iflas tarihleri, iflas öncesi ABD doları cinsinden toplam varlıkları ve şirket tanımları sırasıyla verilmiştir.

Tablo 2.2. 2008 Krizi Sonrası ABD'de İflas Eden Belli Başlı Büyük Şirketler

Şirket	İflas Tarihi	İflas Öncesi Toplam Varlık (milyon ABD doları	Şirket Tanımı
IndyMac Bancorp, Inc	31.07.2008	32.734	Banka Holding A.Ş.
Lehman Brothers Holdings, Inc.	15.09.2008	691.063	Yatırım Bankası
Washington Mutual, Inc.	26.09.2008	327.913	Yatırım ve Borç Verme Holding A.Ş.
Lyondell Chemical Company	06.01.2009	27.392	Küresel Kimyasal Madde Üreticisi
General Growth Properties, Inc.	16.04.2009	29.557	Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı
Chrysler LLC	30.04.2009	39.300	Otomobil Üreticisi ve Satıcısı
Thornburg Mortgage, Inc.	01.05.2009	36.521	Konut İpoteği Borç Veren Şirket
General Motors Corporation	01.06.2009	91.047	Otomobil Üreticisi ve Satıcısı
CIT Group, Inc.	01.11.2009	80.448	Banka Holding A.Ş.
MF Global Holdings Ltd.	11.08.2011	40.541	Finansal Türev Aracı Kuruluşu
Energy Future Holdings Corp.	29.04.2014	40.970	Elektrik Hizmeti Şirketi

Kaynak: http://www.bankruptcydata.com/Research/Largest_Overall_All-Time.pdf

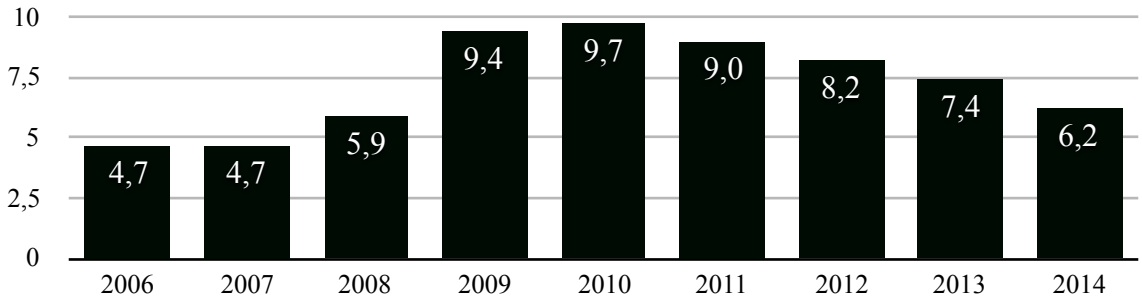
Tablo 2.2'de görüldüğü gibi 2008 krizinin etkisiyle, içlerinde bankaların, otomobil markalarının, elektrik şirketlerinin ve kimyasal ürün üreticilerinin de olduğu büyük miktarda sermayeye sahip finansal kurumlar ve bazı reel sektör şirketleri iflaslarını ilân etmişlerdir.

2006 yılında başlayan finansal kırılma ve akabinde 2008 yılında finansal sektörde patlak veren iflas dalgası, reel sektör firmalarının da iflasıyla giderek büyümüştür. Bu süreç daha önceden değindiğimiz gibi finans piyasasındaki yeni mimarisinde (kredi vermedeki kolaylıklar ve verilen kredilerin çeşitli fonlar haline getirilerek alınıp satılması) yeterli düzenlemelerin yokluğu veya deregülasyonların risk faktörü yüksek iş yapabilme imkanı verdiği finansal sistemin parçası bu firmaları iflas eder hale getirmiştir.

2008-2009 döneminde yaşanan iflasların etkisi iflas eden şirketlerin büyüklükleri de göz önüne alındığında dünya ekonomisinde şiddetli şekilde hissedilmiştir. Daralma yaşayan finansal sektör ve reel sektör Tablo 1'de görüldüğü gibi işsizlik oranındaki artışla da derinleşerek ekonomik krize dönüşmüştür. Ayrıca büyümede keskin azalışa neden olmuştur.

Grafik 2.3.'de, 2006 yılından başlayarak 2014'e kadar ABD'deki işsizlik oranları verilmiştir.

Grafik 2.3. ABD'de İşsizlik Oranları (2006-2014)

Kaynak: Dünya Bankası.

Grafik 2.3'de, işsizlik oranlarındaki değişim sayesinde finansal sektörde 2006 yılında başlayan krizin reel sektöre etkisinin 2008 yılında ilk etkilerini gösterdiğini ve 2009 yılında ise neredeyse iki katına çıkarak krizin etkilerinin tavan yaptığını görebiliyoruz. Böylesine derin bir bunalımdan ABD endeksli küresel ekonomik sisteme bağlı ekonomilerin etkilenmemesi pek mümkün gözükmüyordu.

2.3.1. KRİZİN TÜRKİYE'YE ETKİLERİ

Türkiye'nin küresel ekonomik sistemle bütünleşmeye başladığı tarih olarak 24 Ocak 1980 kararları bazı iktisatçılar tarafından milat olarak kabul edilir. Bu kararlar sonrası kapitalizmin yayılması hız kazanmıştır. Ekonomik sistem sermaye yanlısı bir hale dönüştükçe de kapitalizmin yapısal olarak ürettiği sistem krizleri baş göstermeye başlamıştır. 1987 yılında TCMB açık piyasa işlemlerine geçerek Türkiye ekonomisini Dünya'ya açmıştır. Ekonomi politikalarındaki bu değişiklik ile sırasıyla 1994, 1999, 2001 ve 2009 yıllarında ekonomide keskin küçülmeler yaşanmıştır.

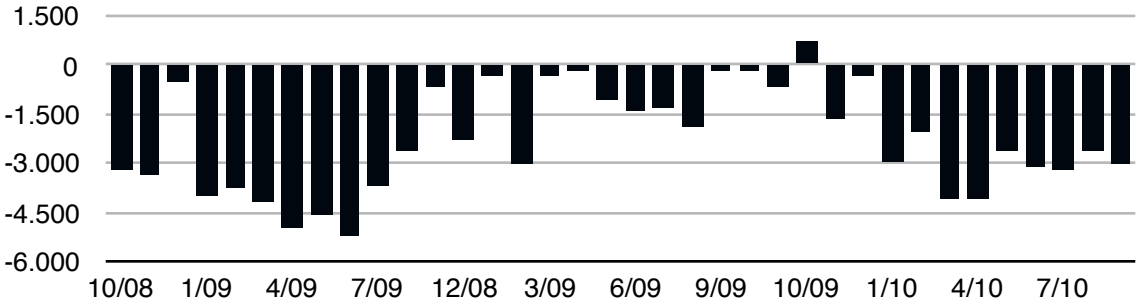
Mesela 1994 yılında yaşadığımız ekonomik kriz kötü yönetim nedeniyle yaşadığımız, büyük maliyetlere katlandığımız ve 2001 krizini hazırlayan kötülükleri besleyen bir krizdi. 2008 yılındaki kötü yönetim nedeniyle ileride ciddi sonuçlar doğurabilecek bir kriz ihtimali vardı. Hem de bu kez 1994'e kıyasla rakamların çok büyük olduğu ve dolayısıyla zararın da çok büyük olacağı beklenmekteydi (Sağlam, 2008; 24 Ekim). Beklenildiği gibi de oldu. Dış kaynağa bağlı büyüme modeline sahip Türkiye'ye, 2008 çöküşü sonrasında Aralık 2008'den Mart 2009'a kadar net sermaye girişi sıfırlanmış, portföy yatırımları ülkeyi terk etmeye başlamış, doğrudan yabancı yatırımcı girişlerinde düşüşler gözlenmiş ve nihayetinde 2009'da işsizlik yüzde 14'e fırlamıştır (Akçay ve Güngen, 2016: 223).

Sağlam'a (2008: 7 Eylül) göre; bankacılar, Türkiye'nin krize gireceği Ekim 2008'den önceki aylarda yeterli veriye henüz sahip olmadıklarından sermayenin kesin çıkış rakamının henüz bilmediklerini ama piyasalardaki tahminlerin, Türkiye'den yaklaşık 2 milyar dolar düzeyinde çıkış olduğunu gösterdiğini söylemişlerdi.

Küresel finansal kriz 2008'in Ekiminde gelişmekte olan ekonomilere ve Türkiye'ye ulaştı. Yüksek dış borçlanma-yüksek cari açık koşullarında, kırılgan

konumda bulunan, krizle karşılaşan gelişmekte olan ekonomiler dış kaynak girişlerinin durması, hatta net sermaye çıkışlarının başlamasıyla sarsıldılar. Geçmiş yıllarda ekonomik büyümeyi dış kaynak girişlerine bağladıkları için hızla küçülmeye başladılar. Dış borcun döndürülmesinin ve cari açığın aşağı çekilmesinin baskıları nedeniyle, kamu harcamalarını pompalayarak olumsuz koşulları telafi etme şansından yoksundular. İşte, IMF'ye Kasım 2008'den itibaren kredi desteği için başvuran gelişmekte olan ekonomilerin tümü ve Türkiye bu özellikleri taşıyan gruba girmekteydi (Boratav, 2009: 12 Mayıs).

Grafik 2.4. Türkiye'nin Cari İşlemler Hesabı (Ekim 2008-Eylül 2009)

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı.

Boratav'a (2010: 28 Aralık) göre; Türkiye'de 2008 krizinin etkisinin hissedildiği dönem Ekim 2008 ile Eylül 2009 arasındaki 12 aylık süreyi kapsamaktadır. Bunun öncesini kriz öncesi sonrasını ise kriz sonrası olarak tanımlamaktadır.

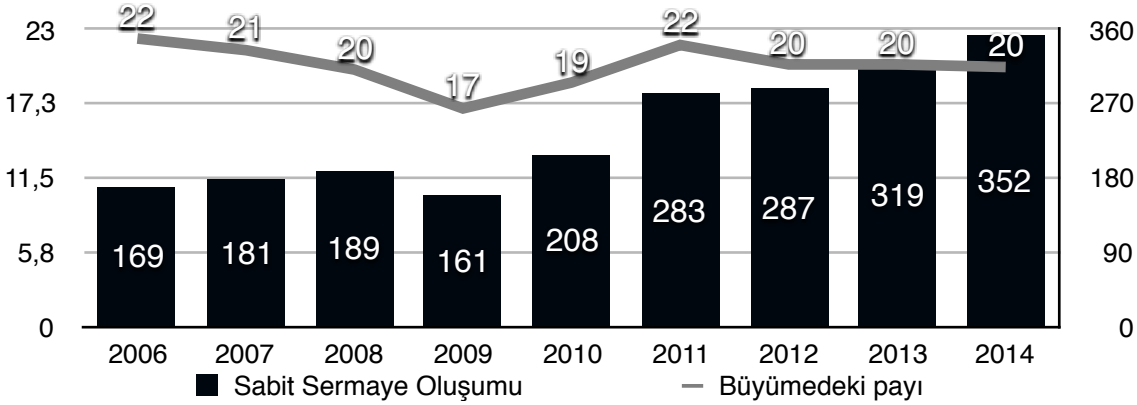
Bu nedenle Grafik 2.4'te kriz döneminde cari açıkta büyük miktarda düşüş gözlendiği görülmektedir. Cari açığın düşmesi ve cari fazla vermek bir ekonomi için iyiye işaret olsa da bu eylemin nedeninin ne olduğu bizi daha doğru bir şekilde aydınlatabilir. O da döviz kurlarındaki yükselişe bağlı ithalatın azalması ve bu nedenle cari işlemler hesabının pozitif etkilenmesidir. Başka bir deyişle ihracat artarak bu fark azalmamıştır bu sadece krizin Türkiye ve onun gibi ekonomik kırılganlıklarına sahip ekonomilere bir yan etkisinden ibarettir.

Kredi sistemini elinde bulunduran bankacılık sektörüne geldiğimizde ise krizin etkisindeki 2009'un ilk üç ayında borsaya kayıtlı 10 bankanın kârı 3.1 milyar lira ve geçen yıla göre yüzde 19'luk artışa işaret ediyor. Reel sektöre bakıldığında ise düşen kârlar ve zarar rakamları dikkat çekiyor (Uras, 2009; 17 Mayıs).

Hem iç hem de dış talep durduğu için üretim geriliyor, üretim olmadığı için işçi çıkartıyorlar. Bu kısır döngü nedeniyle de bankalar, riskli hale gelen üretim sektörüne para satmak yerine, artan kamu borçlanmasına ellerindeki parayı aktarmak zorunda kalıyorlar (Sağlam, 2009; 22 Nisan).

Boratav'a göre (2009: 12 Mayıs), Türkiye ve Türkiye gibi benzer yapısal sorunlara sahip ekonomiler kriz zamanlarında krizin tabiri caizse teğet geçmesi için yüksek miktarda IMF kredisinin ülkelerine gelmesini arzu ederler çünkü böylece alacaklı bankaların ülkelerine olan güveninin artacağını ve bu artışın da geri ödemelerde esneklik yaratacağı beklentisiyle dış kaynaklardaki daralmanın yıkıcı etkilerini frenleyebileceklerini umut ederler.

Grafik 2.5. Sabit Sermaye Oluşumu (Milyar ABD doları) ve Büyümedeki Payı (%)

Kaynak: TÜİK.

Yatırımlar, sabit sermaye birikimi ile stok hareketlerinin toplamından oluşur. Grafik 2.5.'te, sadece sabit sermaye oluşumunun ya da birikiminin milli gelir içindeki payı,

2009 yılında (cari fiyatlarla) yüzde 16,9'dur. Bu oran 2008 yılında yüzde 19,9 idi. Ekonominin geleceği için sermaye birikimi önemlidir. 2008 krizinin yaratmış olduğu bunalımın da Türkiye ekonomisinin ileriki yıllardaki büyüme potansiyeline ağır darbeler vurmakta olduğu anlaşılmaktadır. Asya'nın yükselen ekonomiler diye adlandırılan ekonomilerinde bu oran ortalama yüzde 30'larda olduğu da göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin bir birikim sorunu olduğu da ortadadır.

Türkiye gibi ülkelerde orta dönemde büyüme temposu, emek rezervlerine ve sermaye birikimine bağlıdır. Bol emek fazlası barındıran ekonomilerde büyüme, üretim kapasitesindeki genişlemeye, yani sermaye birikimine bağlıdır. Ekonominin ortalama verimliliğini artırmak için sermaye birikiminin zamanla yükselmesi gerekir. Ekonominin adım adım durgunlaşmasının ardında, sermaye birikim oranının düşüklüğü yatmaktadır (Boratav, 2016: 15 Nisan).

Küresel ekonomik krizden Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ortalamasına kıyasla Türkiye nasıl etkilendi, diye baktığımızda bu sorunun cevabı bize Türkiye'nin OECD'ye ne kadar entegre olduğunu göstermiş olacaktır. Bu yüzden önemli. Dünya Bankası'nın OECD üye ülkelerinin 2006-2014 yılları arası büyüme, enflasyon ve işsizlik göstergeleri Tablo 2.3.'teki gibidir.

Tablo 2.3. OECD Ülkeleri'nde Büyüme, Enflasyon Ve İşsizlik Oranı (%)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Büyüme	3,0	2,6	0,2	-3,5	2,9	1,7	1,3	1,4	1,8
Enflasyon	2,3	2,4	4,1	0,9	1,8	3,3	2,5	1,4	0,6
İşsizlik	6,1	5,7	6,0	8,2	8,4	8,0	8,0	7,9	7,3

Kaynak: Dünya Bankası.

Tablo 2.3. ile Tablo 2.1.'i karşılaştırdığımızda OECD üyesi 34 ülkenin küresel krizden dünya genelinden daha derin bir şekilde etkilendiğini görebiliyoruz. Büyüme, talep ve işsizlik oranları dünya geneline göre çok daha sert bir düşüş yaşamıştır. 2010 yılında gerek büyümede gerekse talepte hızlı toparlanmalar ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni büyük ölçüde baz etkisidir. Bu ekonomilerde para ve maliye politikaları hızla gevşetilmiş olsa da bunun sürdürülebilir bir enflasyon yaratmadığını tabloda görüyoruz. İşsizlikte ise 2009 yılında şiddetli bir artış gözlenirken işsizlik oranının krize karşı uygulanan ekonomi politikalarına rağmen kolay kolay azaltılamadığı görülüyor. İşsizlik kolay artan ama zor azalan bir parametredir.

Öte yandan Sağlam'a (2008: 10 Kasım) göre; 2008 Eylül sanayi üretiminin bir önceki yıla göre yüzde 1 daralması tahmin edilirken yüzde 5,5 olarak gerçeklemiş olması Türkiye'nin beklenilenden daha sert bir krizle karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu daralmanın sürmesi beklenirken büyüme rakamlarının bile tahminlerin dışında kalacağı düşünerek 2009 yılı için yüzde 4 olarak tahmin edilen büyüme oranının da yeniden hesaplanması gerekmektedir. Ona göre bu bir hayaldi. Nitekim 2008 yılı için yüzde 3'ü, 2009 yılı için ise yüzde 1,5'i aşmasının başarı olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir. Ancak gerçekleşen Tablo 2.4.'te gözüktüğü üzere; 2008 yılı için yüzde 0,7 ve 2009 yılı için negatif yüzde 4,8'dir.

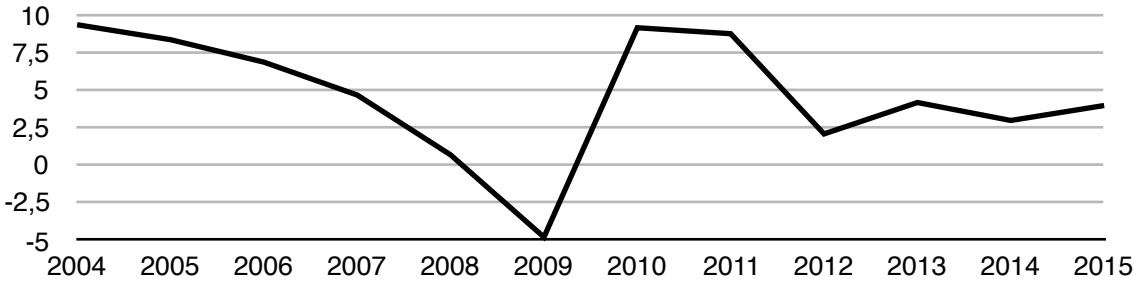
Tablo 2.4. Türkiye'de Büyüme, Enflasyon Ve İşsizlik Oranı (%)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Büyüme	6,9	4,7	0,7	-4,8	9,2	8,8	2,1	4,2	2,9
Enflasyon	9,6	8,8	10,4	6,3	8,6	6,5	8,9	7,5	8,9
İşsizlik	10,2	10,3	11,0	14,0	11,9	9,8	9,2	8,7	9,2

Kaynak: Dünya Bankası.

2004 yılında ekonomi yüzde 9.4, 2005 yılında büyüme yüzde 8.4'e, 2006 yılında yüzde 6.9'a, 2007'de yüzde 4.7'e düştü. Demek ki 2004 yılından bu yana ekonominin kontrolünü kaybettik (Uras, 2008; 31 Mart). Türkiye'de kriz 2008 yılında büyüme hızında yüzde 4'lük düşüş ile yüzünü göstermiş ve 2009 yılında yüzde 4,8 negatif büyüme ise krizin etkisini gözler önüne sermiştir. Kriz öncesi sürecin kriz sinyalleri verdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Grafik 2.6. Türkiye Sabit Fiyatlarla Büyüme Oranları (2004-2015)

Kaynak: TÜİK.

2008 milli gelirini yukarı çeken iki harcama türü ve bir "hata" vardır: Birincisi yüzde 1.9 oranında artan kamu harcamalarıdır. İkincisi ise ithalattaki azalma sayesinde dış ticaret açığının düşmesiyle (yani harcamaların ülke dışına taşan öğelerinin azalmasıyla) gerçekleşmiştir. 2008'deki millî gelirde gerçekleşen "minik" artışın yaklaşık üçte biri de "istatistiki hata" öğesinden oluşmuştur (Boratav, 2009: 7 Nisan).

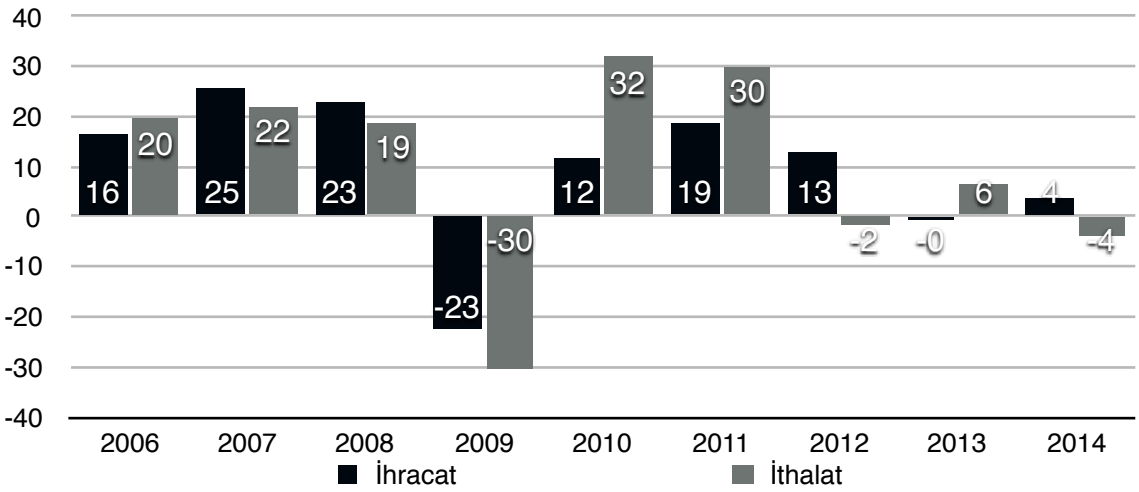
Türkiye'nin 2008-2009 yılları arası dış ticaret verilerine baktığımızda ithalatın ihracattan daha hızlı bir tempoyla daralmış olduğunu görüyoruz. Cumhuriyet tarihi boyunca ihracatta yaşanmış, 1958 yılındaki yüzde 28,4 değerindeki daralmadan sonraki, ikinci büyük daralma 2009 yılında yüzde 22,6 ile gerçeklemiştir.

Boratav'a göre (2009: 15 Eylül), 2009 yılında dış ticaret açığında azalma olması küçülmeyi frenlemiştir. Bunun sebebini, ithalat artışının iç talebi yurt dışına kaydırması; ülke dışı üretimi ve istihdamı desteklemesi; ithalata rakip olan yerli üretim kollarını

daraltması olarak açıklar. Yani eğer Grafik 2.7.'de görüldüğü üzere ithalat değişim oranı 2009 yılında yüzde 30,2'den daha az düşseydi; mesela ihracatla aynı oranda (yani yüzde 22,6) gerileseydi, milli gelirin daralma oranı yüzde 4,8'den daha yüksek bir seviye ulaşacaktı.

Dünya ekonomisinde büyümenin taşıyıcısının geç kapitalistleşen ülkeler olacağı söylenmişti. Türkiye'de bu görüş, krizin teğet geçmesi olarak topluma aktarıldı. Bu süreci mümkün kılan gelişmiş ülkelerin krize verdiği tepki idi. O tepki de enflasyonun düşüşü ve işsizliğin yükselişi tersine çevirmek için gelişmiş ülkelerde merkez bankaları tarafından faiz indirimine gitmek olmuştur. Bu faiz indirimi ve beraberindeki miktarsal genişleme politikasının gelişmekte olan ülkelere yansıması, muazzam miktarda fon girişi yaşanması oldu (Akçay, 2016; 24 Mart). Böylece 2010 yılında Tablo 3.4.'te de görüldüğü gibi yüzde 9,2 gibi yüksek bir büyüme rakamına ulaşılmıştır.

Grafik 2.7. Dış Ticaret Değişim Oranları, 2006-2014

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri.

Gelişmiş ülkelerdeki kredi potansiyeli sayesinde görece yüksek büyüme oranları yakalayan Türkiye, 2008 krizinin ardından yeniden hızlı büyümeye devam edebildi. Küresel krizin derinleştiği ve durgunluk ihtimallerinin arttığı bir ortamda petrol

fiyatlarının aşağıya inişi, dövizle ithal ettiğimiz petrolün iç piyasadaki enflasyonist baskıları hafifletme etkisi ve döviz kurundaki yükselişler nedeniyle petrolün maliyetlerinin artması da kurumların kârlılıklarının tehlikeli ölçüde daralmasını önlüyordu (Ercan, 2008; 15 Ekim).

Gürses'e (2007: 31 Aralık) göre de küresel ekonomideki yavaşlamanın (enerjiye olan talebin azalmasının) enerji fiyatlarında düşüşe neden olarak enflasyona pozitif etkisi olacağı yönündedir. Öte yandan enerji fiyatlarındaki düşüşün duracağı ve merkez bankasının faiz indiriminin süreceği beklentisi vardır. Bir yandan bu faiz indirimi ile istihdam artışı ve yatırımların artması beklentisi ile ekonomik büyüme hızının artmasını bekleyenlerin hayal kırıklığına uğramaları mümkün. Cari açığımızın gerileme ve dış sermaye girişinin yavaşlama ihtimali var. Bankalar ve şirketlerin dışarıdan sağladıkları kredilerde düşüş bekliyor. Bunun da, birkaç yıllık dönemde döviz kuru üzerinde yukarı baskı getirmesi kaçınılmaz.

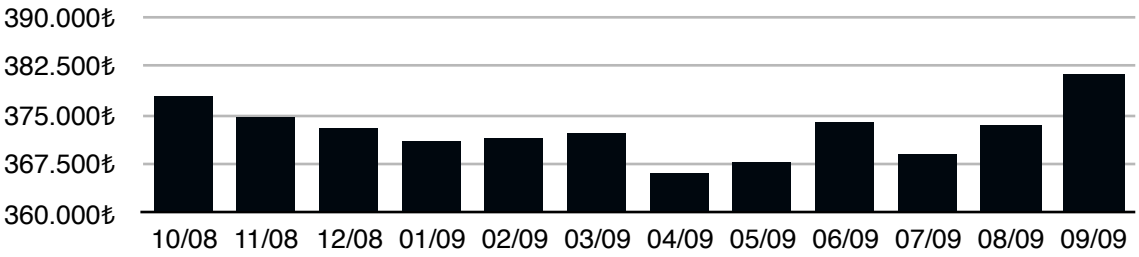
2008 krizinden önceki krizlerde gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kriz döviz bulamayınca çıkıyordu. Başka bir deyişle dış açık veya borç finansmanında likidite sıkıntısı yaşandığı takdirde. Kapitalizmin küresel ekonomik krizi ile birlikte ise dövizin bitme endişesi kriz çıkarmaya yetiyor. Aslında bu aradaki fark ilk küresel kriz dememizi de destekleyen bir bulgudur. İlki yerelken ikincisi küresel olduğu için. ABD merkezli başlayan krizde küresel piyasaları etkileyen bir ekonomiye sahip ABD'nin uyguladığı politikalar sonucu dövizi değerlenmesi, Türkiye gibi, ucuz döviz ve yüksek faiz politikası uygulayarak ucuz ithalata dayalı üretim yapısına ve büyük miktarda cari açığa sahip ekonomiler krize kötü bir pozisyonda yakalandı. Beklentiler negatife döndü ve buna dayalı olarak işten çıkartmalar arttı (Uras, 2009; 11 Ocak).

Sak (2009: 12 Mart) ise krizi şöyle açıklıyor:

> "Bu, sadece bir ekonomik kriz değil. Bu, toplumu bir bütün olarak etkileyen ve de çürüten bir afet niteliğini taşıyor. Eskiden kriz dediğimiz, toplumun belli bir kesimini etkilerdi. Son otuz yılın krizleri hızlı gelir ve hızlı giderdi. Fiyatlar şöyle bir fırlayıverirdi ya da düşüverirdi. Arz-talep dengesizliği hızlı fiyat hareketi ile sonuca bağlanırdı. Bu seferki öyle değil. Bu sefer dengesizlik miktar değişiklikleri ile gideriliyor. Ekonomi, büyük istihdam ve üretim kayıpları ile yeni denge noktasını arıyor."

Diğer krizlerden tek farkı küresel olması değildir. Aynı zamanda süreğen bir yapıya sahiptir. Kapitalizm kriz doğuran bir sistem olduğu bilindiği halde bu kriz ile beraber ekonomik krizler arasındaki sürenin azaldığına da tanık olduk.

Grafik 2.8. Bankaların Vermiş Olduğu Krediler (Ekim 2008-Aralık 2009, milyon ₺)

Kaynak: BDDK, günlük raporlar.

Grafik 2.8.'de görüldüğü üzere Türkiye'de Ekim 2008 tarihinde başlayan küresel ekonomik krizin etkisi bankaların vermiş olduğu kredilerde 12 aylık dönemde bir dalgalanma olduğunu gösteriyor. Ekim 2008'den Nisan 2009'a kadar bankaların vermiş olduğu kredi miktarında yüzde 3,1'lik bir daralma olmuştur.

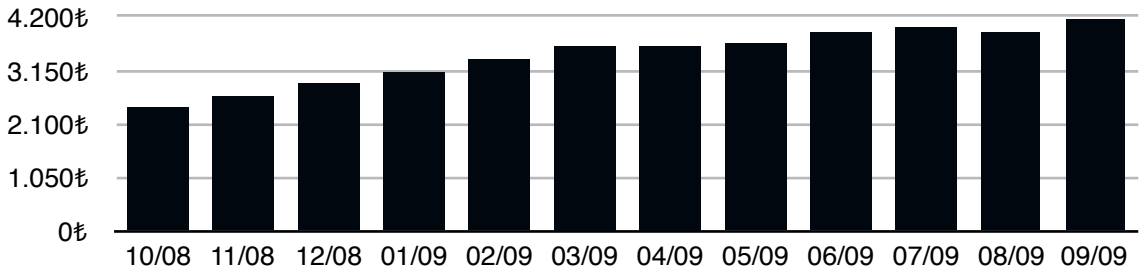
Krizin teğet geçeceği yönünde argüman üretenler ve geçici bir kriz olacağı görüşüne sahip olanlar kredi daralmasını tedirginliğe ve konjonktürel etkilere bağlamıştır. Sağlam (2008: 24 Aralık) bir yazısında aynen şöyle demiştir:

> "Aslında Başbakan'ın kriz ve krizin etkilerinin azaltılması, hatta krizin fırsata dönüştürülmesi konusundaki düşünceleri, bu açıdan bakıldığında fazla bir değişiklik göstermiyor. Başbakan dışarıdan bir etki

> geldi, bankalar gereksiz biçimde bunu abartıp reel sektöre verdikleri kredileri geri çağırıyor, durup dururken piyasaları kötü etkiliyor diye düşünüyor."

Krizin bu denli pasif kalmayacak derecede tehlikeli olduğunu savunanlar ise bu açıklamayı yanlışlama yoluna gitmiştir. Bunun için de TCMB'nin Finansal İstikrar Raporu'nu kullanmışlardır. Raporda, "2008 yılının ikinci yarısında YTL'nin değer kaybetmesi, ABD Doları'nın Euro karşısında değer kazanması ve finansman maliyetlerindeki artışlara paralel olarak önümüzdeki dönemde, başta açık pozisyon taşıyanlar olmak üzere, reel sektör firmalarının mali bünyelerinde bozulma ve buna bağlı olarak borç geri ödeme kapasitelerinde gerileme beklenmektedir. Bu durum, Türk bankacılık sektörünün tahsili gecikmiş alacaklarında bir miktar artışa neden olabilecektir" denilmiştir (Sağlam, 2008; 28 Kasım). Bu nedenler bankaların tedirgin olması ile alakalı bir durum olmadığının kanıtıdır ve yanlışlamışlardır.

Grafik 2.9. Takipteki Alacaklar Net (Ekim 2008-Eylül 2009, milyon ₺)

Kaynak: BDDK, günlük raporlar.

Türkiye'deki krizin 12 ayında takipteki krediler artışlar gerçekleşmiştir. Bu durumda bankaların daha çok kredi vermesi çok büyük hata olurdu. Bankaların kârlılıkları azalmış, küresel bir kriz olduğu için tüm ekonomilerin krize girmesi Türkiye için dış finansman bulma imkanlarını azaltmış, sermaye çıkışları artmış ve cari açık finansmanı zorlaşmıştır. Öte yandan enerji fiyatlarındaki düşüş, iç talepteki yavaşlama ile YTL'de

gözlenen değer kaybının cari açığın hızlı bir şekilde daralmasına ve dolayısıyla dış finansman ihtiyacının azalmasına yol açacağı belirtilmiştir (Sağlam, 2008; 28 Kasım).

2.3.2. AB'NİN KRİZDEN ETKİLENMESİNİN TÜRKİYE'YE YANSIMASI

Küresel kriz ile birlikte Türkiye'nin AB'ye üyelik çabasını artarken, öte yandan da krizin AB'ye üyelik için gösterilen çabaları sekteye uğrattığı gözleniyor. Yani karşılıklı bir etkileşim söz konusu (Sağlam, 2009; 3 Haziran).

Bazı euro bölgesi ülkelerinde yaşanan ve hızla derinleşmiş olan kamusal borç krizinin, 2006'dan bu yana yaşanan küresel ekonomik krizin temel bileşenlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Bu kamusal borç krizi için başta İrlanda, Yunanistan, Portekiz, Fransa ve Almanya olmak üzere bazı AB ülkelerinde ortaya çıkan bir kriz, diyebiliriz.

Boratav'a (2013: 5 Mart) göre, Avrupa Birliği gün geçtikçe 'sermaye Avrupası' haline dönüşmektedir. Özellikle Yunanistan'daki borç krizini dikkate aldığımızda, krizin yönetim biçimi ve sürdürülebilirliği Avrupa Birliği'den ziyade Almanya'nın kontrolü altında emperyalist bir hiyerarşiye sahiptir ve bağımlılık üreten bir yapıya dayanmaktadır. Euro Bölgesi krizine sürüklenen ekonomilere ağır IMF programları uygulanmıştı. Bu reçete, AB'nin emperyalist yapısını ortaya koymaktadır. Aslında, 'sermaye Avrupası' diye tanımlanması finans kapitalin hegemonyasına dayanan Almanya endeksli anti-demokratik bir sistemdir (Boratav, 2013: 5 Mart).

ABD'deki finansal krizin AB'yi bu denli etkilediği bir ortamda Türkiye'nin bu küresel daralmadan payına düşeni alması kaçınılmazdı. Özellikle de ihracatımızın büyük bölümünü gerçekleştirdiğimiz Avrupa ekonomisinin daralması, bundan sonra ihracatın eskisi kadar rahat olamayacağını açıkça gösteriyordu. Türkiye için ihracatın

durması demek doğrudan doğruya içeride de büyümenin olumsuz etkilenmesi anlamına gelecekti. Yükselen döviz kuruyla beraber reel sektör bu durumdan sert etkilenecekti (Sağlam, 2008; 25 Ağustos).

2008 yılında ifade edilen tahminlerde 2009 yılı verileri, ABD ve Avrupa'da hem enflasyonun yüksek olduğu hem de büyüme oranlarının çok düştüğü hatta gerilediği bir dönem yaşanacağı yönündeydi. Krizin uzun süreceği öngörülüyordu. Türkiye için önemli olansa bu gelişmelerin aynen yansımasının kaçınılmaz olduğuydu. Ağustos ayı dış ticaret verileri, Avrupa'ya ihracatımızdaki duraklamanın artık iyice belirginleşmeye başladığını göstermişti (Sağlam, 2008; 28 Eylül).

Kriz yönetim biçimi AB'de ABD'den biraz daha farklıydı; sert bir kemer sıkma programı, krizden çıkış için çözüm olarak önerildi. Bu reçete başını Alman sermaye kesimlerinin çektiği Avrupa'daki finans kapital tarafından üzerinde uzlaşılmış bir programı ifade ediyordu. 1980 sonrasında IMF'nin az gelişmiş ülkelere koşullu kredileri aracılığıyla uygulanan 'birikim modeli ihracı' süreçleri bu kez Avrupa için tekrarlandı. Bu yolla borçlu ülkelerin borçlarının yeniden finanse edilmesi karşılığında her bir borçlu ülkenin birikim modeli emeği disipline etme temelinde yeniden düzenlendi (Akçay, 2016; 24 Mart).

Dış ticaretinin olumsuz sinyaller vermesinden ötürü Türkiye'nin finansal öğe taşımayan bir ekonomik bunalıma sürüklenmesi hiç şaşırtıcı değildi. Ekonomik büyüme, sürekli olarak artan yabancı kaynak ihtiyacına kesin olarak bağımlı hale gelmişti. Uluslararası sermaye hareketlerindeki yaşanacak bir bozulma, Türkiye için dış kaynak girişlerinin sadece yavaşlaması halinde kronik bir durgunlaşma; sermaye girişlerinin aniden durması halinde küçülme; girişlerin net çıkışa dönüşmesi durumunda finansal kriz gündeme gelecekti (Boratav, 2009: 2 Haziran).

Türkiye ekonomisinin bir numaralı ticaret ortağı olan AB'de gözlenen ekonomik gelişmeler emek açısından birincil derecede önem arz etmektedir. AB, 500 milyondan fazla nüfusuyla nüfus bakımından Çin ve Hindistan'dan sonra Dünya'daki en büyük üçüncü pazardır. Ekonomik büyüklük olarak bakıldığında ise uzun yıllardır Dünya'daki birinci ekonomi konumunda olan AB'nin 2009 yılındaki büyüme hızı negatif yüzde 4.4 olarak gerçekleşerek tarihinin en büyük daralmasını yaşamıştır. Avrupa Birliği 1966 yılından 2014 yılına kadar toplamda sadece dört kez daralmıştır. 2007 yılına dair istatistiklerde büyüme hızının yüzde 3.1 seviyesinden yüzde 0.5 seviyesine inmesi ise bize 2007 yılında büyümenin yavaşlama seyrine girdiğine işaret etmekte ve ABD'de 2006 yılında patlayan konut balonunu göz önünde bulundurduğumuzda AB'nin ABD ile finans kapitali bütünleşmesinin ne kadar ciddi olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye ekonomisinde ise Grafik 2.5.'de gözüktüğü gibi, 2005 yılından itibaren büyüme hızının yavaşlama seyrine girdiğini görmekteyiz. AB'deki yavaşlamadan önce bir yavaşlama içerisine girdiğini görmekteyiz ve Türkiye ekonomisindeki bu yavaşlama eğilimi, AB'nin de yavaşlamaya başlamasıyla şiddetlenmektedir. Bunu Tablo 5'de daha net görmemiz mümkün.

Tablo 2.5. Avrupa Birliği ve Türkiye Büyüme Hızları (%), 2004-2009

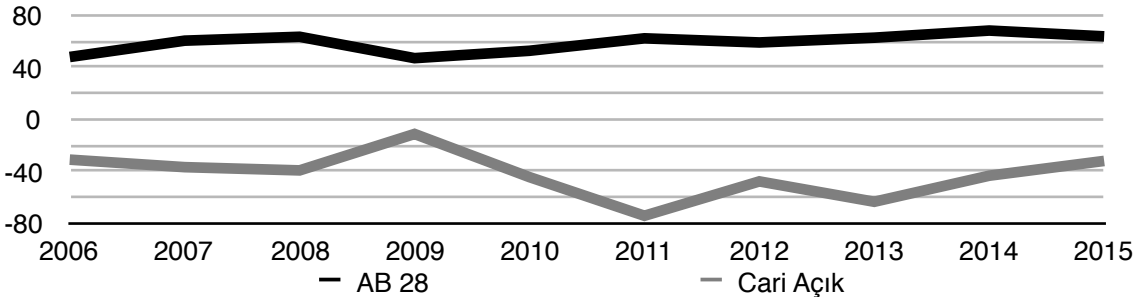
	2004	2005	2006	2007	2008	2009
AB	2,5	2,1	3,3	3,1	0,5	-4,4
Türkiye	9,4	8,4	6,9	4,7	0,7	-4,8

Kaynak: World Bank (2016) **http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG**

Eylül ayında Almanya'da üretim sektörü siparişlerindeki bir aylık düşüş yüzde 2,5 düzeyinde gerçekleşmesi ve benzer şekilde, İngiltere'de de perakende zincirlerinin ciro artışları yüzde 1 ile beklenen yüzde 2,2 düzeyinin gerisinde kalması krizin etkisini

göstermeye başlamasıdır (Ercan; 2007; 21 Kasım). 2007 yılında bahsedilen bu yavaşlama 2008 ve 2009 yıllarında çok çok daha kötü bir hale gelmiştir.

Grafik 2.10. Türkiye'den Avrupa Birliği'ne İhracat Miktarı Ve Türkiye'nin Cari Açığı (2006-2015, milyar ABD doları)

Kaynak: TÜİK ve TCMB.

Grafik 2.10.'da, Türkiye'nin AB'ye olan ihracatının ve cari açığının 2006 yılından 2015 yılına kadarki rakamlarını görebiliyoruz. Grafikten de anlaşılacağı üzere 2008 krizinin etkisiyle 2009 yılında cari açıkta yaşanan azalma ihracat kaynaklı değildir. Bunu Sağlam (2009: 1 Mart) şöyle açıklıyor:

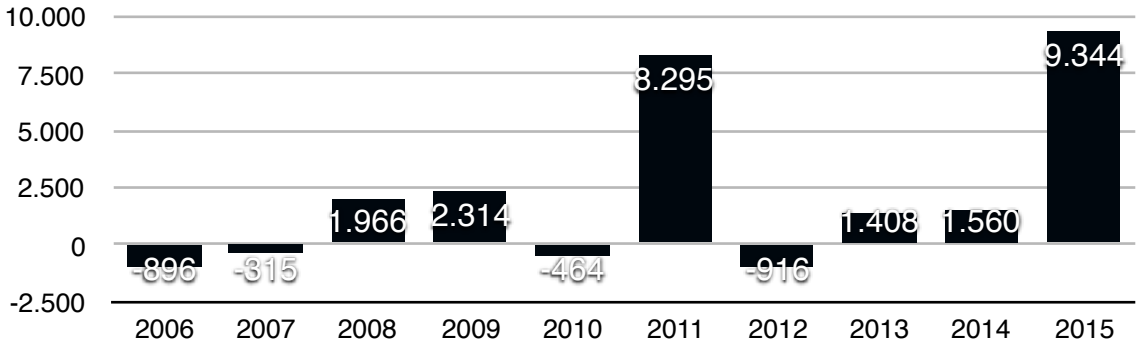
> "Unutmayalım ki, cari açığı azaltan unsurlar, yani gelişmiş ülkelerdeki ekonomik gerileme bu ülkelerin bizden mal taleplerini kısarken, aynı zamanda sermaye akışını da çok daraltacak. Bu da cari açığın azalmasından çok daha büyük sorunların doğmasına yol açabilecek."

Öte yandan Avrupa Birliği Finansal Programlama ve Bütçeden sorumlu komisyon üyesi Janusz Lewandowski (2010), AB 2009 Bütçesi Finansal Raporu'nda 2009 yılı için şu sözleri sarf etmiştir:

> "2009 yılına, finansal krizin etkilerini ve krizin daha kapsamlı ekonomik yansımalarını kontrol altına almayı amaçlayan olağanüstü kamu maliyesi müdahaleleri damgasını vurdu."

Şimdiye kadarki süreçte ABD'nin AB'ye göre daha müdahale karşıtı olduğu fikrine ulaşabiliriz. Çünkü ABD'de konut piyasasının dengeye geleceği inancını taşıyan bir ABD ile kamu politikaları yoluyla krize müdahale eden bir AB söz konusudur.

Grafik 2.11. Türkiye'de Net Hata Noksan (milyon ABD doları)

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, ödemeler dengesi istatistikleri.

Özellikle kriz nedeniyle meydana gelen cari açığın finansmanı sorunu ile mücadele yöntemi olarak nereden geldiği bilinmeyen paranın gösterildiği net hata noksan adındaki kalem önem arz etmektedir. Grafik 2.11.'de görülen kriz sonrası diye adlandırabileceğimiz 2011 yılında 8,2 milyar dolarlık bir kaynağı belli olmayan döviz girişi gerçekleşmiştir. 2011 yılında cari açığımızın 74,4 milyar dolar olduğunu göz önünde bulundurursak net hata noksanın cari açığın finansmanındaki payı yaklaşık yüzde 11 civarındadır. Aynı olay 2015 yılındaki 32,2 milyar dolarlık cari açığın finansmanında ise yüzde 28 düzeyine çıkmıştır. Özellikle 2006-2015 arası net hata noksan yıllık ortalaması 2,2 milyar dolar olduğunu da hesaba kattığımızda krizle mücadelede bulanık alanlar olduğu görülmektedir.

2.3.3. KRİZLERDE FAİZ

2008 Krizi, Türkiye'yi etkilediği Ekim 2008'e kadar yüksek faiz ve düşük kur politikası izlenmekteydi. Cari açığın finansmanı olarak kullanılan yüksek faiz sayesinde gelen yabancı sermaye, küresel krizin etkisiyle daha kârlı olduğunu düşündüğü diğer

ekonomilere kaçışa başlayınca yatırımı ve istihdamı artırma amaçlı faizlerin düşürülmesi döviz borcu çoğunlukta olan özel sektör tarafından işsizliği azaltıcı bir işleve dönüşememiştir.

Sıcak paranın çıkması söz konusu olursa, sıcak parayı çağırmak için reel faizi çok yükseltmek zorunda kalabiliriz (Yeldan, 2005; 4 Mart). Ancak faiz indirimi ile ekonomik büyüme hızının artmasını bekleyenlerin hayal kırıklığına uğramaları olasıdır (Gürses, 2007; 31 Aralık).

Para politikaları ile azalış sürecine geçen faiz oranları artan kamu borcu ile birlikte tekrar yükselebilecek ve gelişmekte olan ülkeler için de borçlanma maliyetini artırabilecek. FED'in faizi artırmasıyla birlikte doların değer kazanması ve dış ticaret dengelerini olumsuz yönde etkilemesi de beklenebilir (Ercan, 2009; 14 Ocak).

Gelişmekte olan ekonomilerde (özellikle Türkiye gibi reel sektörü dış fonlara aşırı duyarlı) merkez bankalarının faizi düşürerek, piyasaya para akıtarak ve de güç duruma düşen bankaları destekleyerek fırtınayı önleyemeyecekleri ortaya çıktı. Finans kesimindeki fırtınanın reel kesime de sıçrama olasılığı korkuları/endişeleri artırdı (Uras, 2009; 16 Eylül). Dış finansman gelmediği takdirde, içerideki kaynakları Hazine emeceği için, hem kredi faizleri yükselecek hem reel sektöre akacak kaynak azalacaktı (Sağlam, 2009; 1 Mart).

Özetle, siyasiler faizin, kurun uygulanan ekonomi politikalarının bir sonucu olduğunu, böyle dönemlerde kabul etmeye yanaşmazlar. Türkiye'de de böyle oldu ve faizlerin düşürülmesi yönünde aktif propaganda süreci işledi. Politikacılar, faizler düşerken bunu kendi başarıları olarak görürken, faizler arttığında ise bankaların ve bürokratların suçlu olduğunu söyleme eğilimindedirler (Sağlam, 2009; 26 Ekim).

2.3.4. KRİZLERDE İŞÇİLERİN ZORUNLU SORUMLULUĞU

Ekonomik krizlerde aşağı yukarı tüm ekonomilerde krizin faturası işçilere çıkarılır. Finansal kriz yaşayan birçok ülke ekonomisi, üretimin düşmesiyle beraber durgunluğa girerek kapasite kullanımını azaltır. Kapasite kullanımını azaltma demek aslında istihdam azaltımıyla mali yükü azaltma yoluna gidilmesi demektir. Ancak bazı ekonomilerde işverenler, işçi çıkarmak yerine işçilerin de mali yükü paylaştığı yani emeğin esnekleştirildiği seçenekleri denemektedirler.

Boratav (2013: 5 Mart) da bu tespiti ifade etmektedir: "Avrupa krizinin tetiklediği sınıf gerginlikleri kesin olarak emekçi sınıfların aleyhine seyretmektedir."

Krizden önceki dönemde küresel ekonominin en büyük itici güçlerinden biri ABD'de hanehalklarının tüketimi olarak kabul ediliyordu. ABD'nin gayri safi yurtiçi hasılasının yüzde 6'sına ulaşan cari açığı, Çin, Almanya ve Japonya'nın GSYH'lerinin yüzde 5 ile yüzde 11'i arasındaki cari fazlalarının kaynağıydı. Krizle birlikte en çok darbe alan kesim, yüksek borçlulukları ve düşen konut fiyatları nedeniyle, konutlarının değerlerinden borçlar çıktıktan sonra bulunan 'net varlıkları' sıfırın altına düşen ABD hanehalkları oldu. ABD hanehalklarının toplam varlıklarındaki erime 13 trilyon doları aştı. Rekor seviyelere ulaşan işsizlik ve borç yüküyle birlikte ABD özel tüketimi iç ve dış piyasalarda eski gücünü kaybetti (Ercan, 2009; 29 Temmuz).

Böyle bir ortamda hükûmetler artan işsizliği frenlemek adına işgücü piyasasında esnekleştiren kurtarma paketleri getirmişlerdir. Bu esnekleştirmeler sosyal güvencelerin azaltılması, çalışma gün ve süresinin azaltılması, dolayısıyla maaşların azalması, sözleşmeli çalıştırmanın teşvik edilmesi gibi deregülasyonlardır.

Çalışma şartları kötüleşen işçiler gönülsüz de olsa işsiz kalmak yerine çalışma günlerinin azaldığı, izinlerin ücretsiz olduğu, maaşları geç ve az alma gibi esnek çalışma şekillerini tercih etmişlerdir. Burada devletin piyasaya piyasanın çıkarına uygun bir müdahalesinden bahsedebiliriz. Harvey'nin (2006: 47) de dediği gibi, söz konusu krizler işsiz emekçilerden oluşan geniş bir kitleyi ortaya çıkarmıştır ve bu kitle işsizliği azaltmak için düşük ücretli olarak yeni işgücü piyasası yaratmak için kullanılırken aslında sermayenin çıkarını ve birikimini korumuştur.

Anlaşılan o ki birikim süreci, değişen ve değişmeyen sermaye üzerinde yansız bir etkiye sahip değildir. Süreç, emek tasarruf eden araçların genişlemesine yönelik taraflı bir bölüşüme neden olmaktadır (Mandel, 2008; 79).

Önemli bir başka veri ise kayıtdışı ekonomidir. Sosyal sigortadan yoksun çalışan işçiler işverenin vergisiz çalıştırmasına bağlı muhtaç bir konumda çalışmak durumda kalmaktadır. Bu çalışanların kıdem tazminatı olmadığı gibi emekli maaşları da olmayacaktır. İşgücü piyasasının esnekleştirilmesi bu kayıtdışılığı azaltma yönünde pozitif etki yapmış olsa da kazanımların azalması emek için iyi olmamıştır.

Normal koşullar altında bile ekonominin hassas noktalarından birini oluşturan kayıt dışı istihdam, küresel krizle birlikte yaygınlığını artırıyor (Ercan, 2009; 15 Nisan). FED'in çabası, yaşanan kredi krizinin reel kesime olan etkilerinin azaltılması, ya da 'yalıtılması' çabasıdır. Çünkü, reel kesime yansıma, başta tüketicilerin etkilenerek iç talebin çökmesi, üretici tarafında da iflaslara yol açması, üretim gücünün, istihdamın zarar görmesidir (Gürses, 2007; 24 Ekim).

Oğuz'a (2009: 3 Nisan) göre; ekonomideki küçülme, küresel krizin Türkiye'de ete kemiğe bürünmüş halinden başka bir şey değil. Sanayici hacminin dörtte birini

kaybetmiş, üretici daralan pazar karşısında ne yapacağını bilmiyor ve krizlerin gerçek mağdurları işsizler ve işini kaybedenler kriz yayıldıkça önemini kaybediyor. 2009 yılında 3 milyon 750 bin insanımız kayıtlı işsiz, kayıt dışı istihdam da katıldığında bu sayının en az 2 katına çıkabiliyor.

İşsizlik, Türkiye'nin 2008 krizi öncesinde ve sonrasında varolan önemli problemlerinden bir tanesidir. Bu soruna parmak basan Ercan (2007: 14 Şubat) sorunu şöyle anlatıyor:

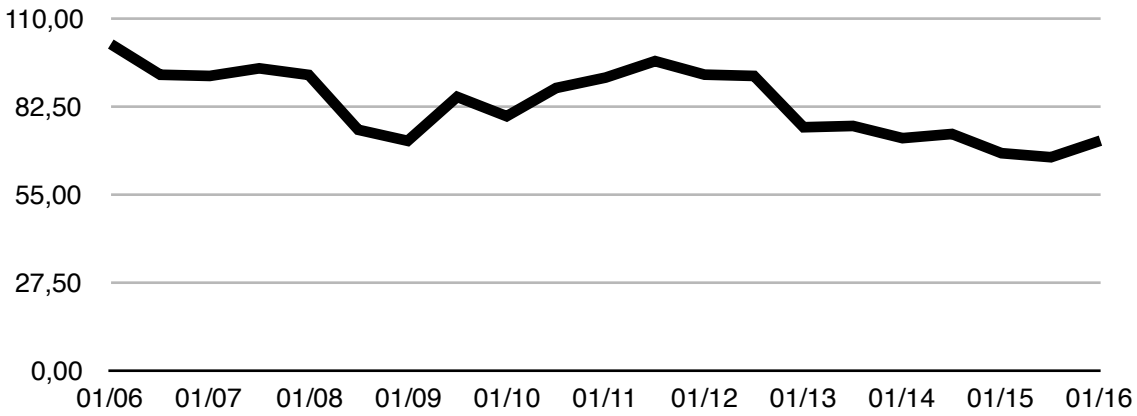
> "Türkiye'de 2001 yılından bu yana yılda ortalama yüzde yedinin üstünde bir büyüme performansı sergilendi. Aynı dönemde istihdamın durumuna baktığımızda, TÜİK verilerine göre krizin yaşandığı 2001 yılında yüzde 8.3 olan işsizlik oranı 2002-2006 döneminde yüzde 10 civarında seyretti. Çalışanlara yapılan ortalama saat başı reel ücret ödemesini gösteren ücret endeksi ise 2001 yılındaki 96 seviyesinden 2006 yılında 92'ye geriledi. Yani küresel istihdam için yapılan yorumlar Türkiye için de geçerli olup, büyümeye rağmen işgücüne istihdam ve yeterli geçim standardı oluşturulamıyor."

Krizlerin öncesinde kötüleşmeye başlayan beklentiler ve psikolojik faktörler krizlerin gelişini hızlandıran önemli unsurlardır. Cirolarının düşeceği beklentisiyle firmalar giderlerinde tasarruf etmeye çalışırlar ve bunun en kolay yolu olarak, emek azaltma yoluna giderek işten çıkarmalara giderler. İşsiz kalanlar ise gelirsiz kalmalarından ötürü tüketimlerini kısarken, çalışmaya devam eden işçiler de işsiz kalma ihtimaline karşı önlem olarak daha tasarruflu olmaya yönelirler (Ercan, 2008; 24 Aralık).

Tüketici güven endeksi, gelir elde edilmesine dair ortaya çıkan gelecekteki gelirin azalacağına ya da tamamen kaybolacağına dair endişeleri yansıtan bir parametredir. Genelde hanehalkı varlığının azalması tüketim eğilimlerini yavaşlatarak ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir. (Ercan 2007; 1 Ağustos). Böyle bir durumda analizimiz için Türkiye'deki tüketici güven endeksi verilerine bakmamız

faydalı olacaktır. Baktığımızda, Grafik 2.12.'de, gördüğümüz 2006 yılından itibaren küresel dalgalanmalardan Türkiye'deki hanehalkının da etkilenmiş olduğudur. 2008 krizinin etkisinin dip yaptığı yıl olan 2009 yılında tüketici güven endeksi 71,56 değerine düşerek rekor kırmıştır. Bu iki nedenden önemlidir. Birincisi, hanehalkının bir kısmının işsizliğe bağlı gelirinin tamamen kaybolmasına bağlı tüketimin azalması, ikincisi diğer bir kısmının işsiz kalma endişesi içinde olup tüketim yerine tasarruf yapma eğilimine girdiğini bize göstermektedir. Kriz sonrası yıllarda bir türlü tüketici güven endeksinin toparlanamadığını da görmekteyiz.

Grafik 2.12. Tüketici Güven Endeksi, Ocak Ve Haziran 2006-2016

Kaynak: TÜİK (2016) **http://www.tuik.gov.tr/OncekiHBArama.do**

Tüketici güven endeksini 2008 krizinin Türkiye üzerindeki etkisi açısından yorumlayan Uras (2008: 24 Nisan) şöyle diyor:

> "İnsanların geleceğe yönelik beklentileri olumsuz sinyaller veriyor. Beklenti anketleri ve güven endekslerine bakıldığında tüketiciler ve yatırımcılar tarafında ciddi sorun olduğu görülüyor. Ekonomiyi yönlendiren, ekonominin geleceğini belirleyen en büyük etken "insanların gelecek hakkındaki bekleyişleridir". İnsanlar "yarınların daha iyi olacağına inanır ve güvenir ise" yatırıma ve tüketime daha çok para harcar. Yatırım ve tüketim, üretimi artırır. Üretim artışı daha çok istihdam, daha çok gelir getirir. Ülkenin refahı artar."

Bu açıdan bakıldığında kapitalist üretim biçiminde tüketimin ne kadar ön planda ve önemli olduğunu görebiliyoruz. Bu nedenle işsizlik krizin süresini uzatan bir etkendir, diyebiliriz. Burada sorun tüketici güveninin düşmesinden ziyade üretim endeksli bir ekonomik sistemin yerine tüketim endeksli bir ekonomik sistemin uygulanıyor oluşudur.

İşçi temelinde tüketim boyutuna yaklaşılırsa, işçinin çalıştırılmasının sermaye açısından temel nedeni artı-değer üretiyor olmasıdır. Bu artı-değer üretimi sürdüğü sürece işçi sınırlı tüketimini gerçekleştirebilir. Tüketebilir olmasının tek nedeni artı-değer üretiyor olmasıdır. Eğer kendi tükettiklerinin eşdeğerini üretiyor olsalardı tüketme şansları olmazdı (Şenses, 2011: 61).

2008 krizinin işçi sınıfının üzerinde bıraktığı etkiyi Boratav (2011: 12 Nisan) şöyle ifade ediyor:

> "Krizin tortusu ise emekçi sınıfların üzerinde kalmıştır. İşsizliğin kriz öncesindeki oranlara uzun süre düşmeyeceği anlaşılmıştır. Emekçilerin gelirlerindeki, birikimlerindeki aşınmaların telâfisi söz konusu değildir."

2.3.5. TÜRKİYE'DE İŞSİZLİK

2008 krizi bir finansal kriz olarak başlayıp reel sektörü de etkileyerek ekonomik krize dönüştüğünden ötürü tarım, sanayi, hizmet, inşaat gibi sektörel bazlarda baktığımızda özellikle talep eksikliğinde etkilenmesinin daha yüksek olduğunu gördüğümüz Türkiye'de, reel sektörün büyük pay sahiplerinde, sanayi ve inşaat sektörlerinde daha yüksek işsizlik oluşmuştur.

Dünya Bankası Türkiye Direktörü Ulrich Zachau, "2001'deki krizden daha büyük bir kriz yaşanacağını" söylemiş. Bununla birlikte ekonominin daralacağını,

işsizliğin özellikle genç işsizliğin çok artacağının altını çizmiş. "Bunlar artık risk değil gerçek" diyen Zachau, işsizliğin 2010 yılında yani gelecek yıl daha da artacağını kaydetmiş (Sağlam, 2009; 27 Şubat).

Küresel kriz rüzgârı en fazla bizi etkileyince işyerlerinin bazıları zorunluluk nedeniyle bazı işyerleri ise durumdan fırsat yaratarak işçi çıkardı. Kriz rüzgârında işini kaydedenlerin çoğu orta yaş ve üzeri işçilerdi. Bunların iş bulmaları zordu. Bunların iş güvencesine dayalı oluşturdukları yaşam düzeyini sürdürmeleri artık çok çok zordu (Uras, 2009; 16 Nisan).

Bir yıl önce Kasım ayında kentlerde yüzde 12 olan işsizlik oranı 2008 Kasım ayında yüzde 14.2'ye, kentlerde yaşayan genç nüfusun işsizlik oranı yüzde 21.6'dan 25.5'e tırmanmıştır. Bu göstergeler krizin rüzgârı daha sertleşmeden önce de Türkiye ekonomisinde işsizliğin ne denli büyük bir sorun olduğunu ortaya koyuyor. Nüfus artış hızı nedeniyle Türkiye her yıl 1 milyon insana iş bulmak zorunda, yaratılmadıkça genç işsiz sorunu ortaya çıkacaktır (Uras, 2009: 17 Şubat).

Sağlam (2009: 4 Mart), Merkez Bankası'nın açıklamasında yeralan uyarılardan bahsederken TCMB'nin işsizlik rakamları açıklandığında rekor bir oran beklediğine özellikle değinmiştir. Nitekim birkaç hafta sonrasında işsizlik oranı yüzde 13.6 olarak açıklandığında Sağlam (2009: 16 Mart), bu oranın işsizlik verilerinin hesaplanmaya başlandığı 1988 yılından beri ulaştığı en yüksek seviye olduğunu belirtmiştir.

29 Mart 2009 yerel seçimleri öncesinde böyle bir rakamın açıklanması o dönemki iktidar (krizin teğet geçeceğini savunanlar) tarafından şu sözlerle geçiştirilmek istenmiştir: "Turizm sezonu açıldığında işsizlik azalacak."

Ancak Sağlam'ın (2009: 16 Mart) da belirttiği gibi:

> "… bunun geçen yılla kıyaslandığını, yani geçen yılki turizm sezonu sırasında çalışanlarla karşılaştırıldığı için, turizm sezonu gelse de işsizliğin artmaya devam edeceğini anlatması gerekiyor…"

Türkiye'de, 2009 yılının Ocak ayında işsiz sayısı 3 milyon 650 bine ulaştı. 2008 yılının Ocak ayında ise işsiz sayısı 2 milyon 591 bindi. Bir yılda işsiz sayısındaki artış yüzde 40 idi. Bu, 23 milyon 523 bin işçinin yüzde 15.5'i işsiz demektir. Tarım dışında işsizlik oranı yüzde 19'a ulaştı. Genç işsizlik ise yüzde 27.9 seviyesine yükseldi (Uras, 2009; 16 Nisan).

2009 yılında 2008 krizinin etkilerinin bu denli sert hissedilmesinde sadece küresel konjonktür değil aynı zamanda işsizliğin bu kadar yükselmesinde, küresel krizin etkilerinin hükümet tarafından küçümsenip önlem alınmaması, bu nedenle zamanında kapsamlı önlem alınmamasının etkisi büyüktür (Sağlam, 2009; 22 Nisan).

2008 küresel ekonomik krizinin etkisinden öncesine baktığımızda Uras (2009: 17 Mayıs) Türkiye ekonomisinde gördüğü yapısal sorunu şöyle dile getiriyor:

> "Tabii ki kriz nedeniyle çok kişi işini kaybetti. Yeni iş imkânı yaratılamadığından çok sayıda genç iş bulamadı. Ama unutmayalım. Bizim işsizlik sorunumuz krizden önce de vardı."

2.4. KRİZDEN ÇIKIŞ YOLU ÖNERİLERİ

2008 yılında Türkiye'de yoğun eleştirilere maruz kalan hükûmet ufukta gözüken ve kaçınılması bu bekleyiş haliyle zor gözüken krize önlem almak yerine "teğet geçecek" söylemi ile algı yönetimi yapmayı tercih etmişti. Oysa ABD'de kriz derinleşmekte ve AB ekonomileri sert mali önlemleri birer birer almaya başlamıştı. Bizim bir numaralı ticari ortağımız olan AB'nin bu durumundan bizim etkilenmememiz mümkün

gözükmezken hükûmetten krize dönük önlem görülmemekteydi (Sağlam, 2008; 17 Eylül).

Küresel ekonomik bir kriz doğal olarak küresel çözümler ister. Bu yüzünden ulusal hükûmetlerin kriz yaşayan ekonomilerle ikili veya daha fazla ortak strateji izlemelerinde yarar vardır. Ulusal hükûmetlerin kendi özellerinde tek tek önlem almaları krizi durdurmaya yetmeyebilir. Küresel bir kriz olduğundan küresel önlem alınması gerekir. Burada marifet, önlem paketini doğru saptamaktadır. Amaç ortadadır. Ekonomik büyümedeki daralmayı azaltmak, sınırlandırmaktır. Alınacak tedbirler öncelikle büyüme ve istihdam endeksli olmalıdır. Krizden en çok etkilenen etkilenen kuşkusuz işsiz kalan işsizlerdir. Şirketler kesiminin ise kredi borçlarının büyük miktarının döviz borcu olmasından ötürü 2008 krizinde döviz kurunun yükselmesinden en şiddetli etkilenen bir başka gruptur. Bu nedenle kamunun kaynaklarını özel sektörü kurtarmak ve iç talebi desteklemek için kullanılması önerilmiştir (Sak, 2009; 27 Mart).

Bu tür kriz ortamlarında büyüme temposunda yavaşlama ve onu takip eden işsiz sayısındaki artış, kapitalizmi kapitalizm ile kurtarmaktan başka yollar aramaya itiyor. Ancak neo-liberal ekonomi politikaları kamunun aktif olarak piyasada bir aktör olmasının önüne kesen bir çerçeveye sahiptir. Bu nedenle krizde özel sektörü kurtarmak ve iç talebi desteklemek öncelikli amaçtır.

Kriz önlemleri paketi aslında krizi tedavi etmekle kalmayıp krizin çıkmasını da önleyici özellikler taşıması gerekir. Bu sebepledir ki ABD'de bile küresel mali sistemin bu krize neden olan yapısal sorununu (kapitalizmin kriz doğuran yapısı) gözden geçirilip, yeni bir yapılanmaya gidilmesi gerekecektir. Finansal işlemler için çeşitli kurallar konulması, bu sınırların kontrol edilmesi ve daha şeffaf mali yapılar iyi bir uyarı sistemi olabilir kriz sonrası süreç için (Sağlam, 2008; 19 Eylül).

Türkiye'nin krizden çıkmasının sürdürülebilir bir çözümü olarak Ercan (2009: 29 Nisan) şöyle bir öneride bulunmuştur:

> "Türkiye'de hayata geçirilmesi planlanan istihdam paketinin önemli bir eksiğinin, 'cari hizmetlere' odaklanması ve altyapıya yönelmemesi olduğu görülebilir. Kapsamlı istihdam programları bütçeye belli bir süre için de olsa önemli yük getirebiliyor. Bu durumda, yapılan bu harcamaların ekonomik getirilerinin azami hale gelmesi için, cari harcamalar olarak değil, ulaşım, enerji, iletişim gibi ekonomik faaliyetlere katkı sağlayan veya çevre gibi sosyal fayda sağlayan yatırımlar olarak gerçekleştirilmesi gerekiyor. Yatırım projelerinin daha uzun süreye yayılması, program kapsamında artacak istihdamın daha kalıcı olmasına da yol açacak."

Yani demek istediği altyapı yatırımları sayesinde sürdürülebilir bir büyümenin sağlanabileceği, ancak yapay para destekleriyle ekonominin sürdürülebilir olamayacağıdır. Başka bir deyişle günü kurtarmak yerine uzun vadeli somut bir adım önermektedir.

Ekonomik krizlerin bıraktığı hasarı artıran en önemli unsur işsizliğin yükselmesidir. Krizden çıkışın göstergesi de işsizliğin azalması, harcamaların artması ve ekonominin büyümesi oluyor. Bu nedenle doğrudan olarak kamu istihdamını artırmak kolayken, kamu personeli alımıyla yapılabilirken; ekonomi politikalarıyla dolaylı olarak özel sektör istihdamını artırmak zordur (Ercan, 2009; 7 Ocak).

Peki, kriz artık kesinleşmiş bir gerçeklikken Türkiye'de iktidarın tutumunu Sağlam (2008: 5 Ekim) şöyle aktarıyor:

> "Küresel krize karşı önlem alınması gereği bir yıldır defalarca tekrarlanmasına rağmen, Hükümetin, ekonomi yöneticilerinin "bize bir şey olmaz" havasını sürdürmeleri, böyle bir krize mali disiplini artırarak girilmesi gerekirken, son dönemde atılan popülist adımlar güvenin yitirilmesinde önemli rol oynadı. Bazı yatırım hedeflerinin bu dönemde iki katına çıkarılması, işsizlik fonunun kullanımı, özelleştirme gelirlerinin hesapsız harcanması destekleme alım kapsamının

> genişletilmesi gibi hükümet kararları, küresel krizden etkileneceğimiz aşikar olduğu halde alınan kararlardı.”

Anlaşılan o ki hükûmetin böyle tercihlerde bulunması, Türkiye gibi kronik dış açık veren bir ülkenin ekonomik canlanması için sıcak para girişlerine bel bağladıkları gösteriyor. Artan sermaye girişleriyle iç talep canlandırılabilir; ancak sonucunda kronik dış açıklar daha da genişleyecek ve dış kırılganlıkları ağırlaşan bir ekonomi haline gelecektir (Boratav, 2013: 5 Mart). Bu, sürdürülebilir olmadığı gibi bağımlılığı artıracak bir eylemdir.

2008'in ikinci yarısından itibaren ise, küresel krizin vites büyütmesiyle, 2008'de o düşecek büyüme hızını 2009'da mumla arayacağımız şeklinde uyarıldı herkes. Buna karşın çok uzun bir süre küçümsendi yetkili mercilerce küresel kriz. Küçümsenince, doğal olarak oldukça uzun bir süre önlem alınmadı (Özatay, 2009; 2 Nisan).

Krizin varlığı “kriz, Türkiye kaynaklı değil; ABD ve Avrupa kaynaklıdır. Dolayısıyla kimse bu krizin faturasını iktidara çıkaramaz” söylemi ile şiddetle reddedilirken gerçek Dünya’da ‘krizi çıkarmamış’ yaklaşık 38 ülke önlem almıştır. Türkiye ise cüzi miktarda KOBİ kredi artışı yaparak bunu bir kriz önlem planı olarak sunmuştur (Sağlam, 2008; 30 Kasım).

Tabi istendiği kadar reddedilsin, kafasını kuma gömen devekuşu misali, etkilenme kaçınılmazdı. Bu nedenle ihracattaki düşüş bazlı üretim düşüşünü kabullenip önlem mi alınacak yoksa bu düşüşü iç talep ile karşılama yoluna mı gidileceği tartışılıyordu (Sağlam, 2008; 28 Eylül).

Çözüm önerilerinden bir tanesi Uras (2009: 8 Ocak) tarafından şöyle izah edildi:

> "Ara yol, kriz döneminde, bir yıllık süreyle, güç durumdaki işverenlere, devlete yapacakları ödemeleri "faizli olarak" öteleme şansı tanımaktır. Güç durumda olduğunu belirten işverenlerin işçi çıkarmamaları şartıyla sigorta ve vergi yükümlülüklerinin 1 veya 2 yılı ödemesiz dönem olmak üzere 5 yıllık bir süre için yıllık basit faiz yüküyle taksitlendirilmesi mümkündür. İşçi işten çıkarıldığında hem işçi aç kalıyor, hem devlet işverenden bir kuruş para alamıyor. Halbuki bu tür bir ara formülde hem işçi işini kaybetmiyor, hem de devlet, uzun süre sonra da olsa işverenden alacağını alıyor."

Bir başka krize çözüm önerisi Boratav'dan (2009: 12 Mayıs) şöyle geldi:

> "Öncelikle sermaye hareketlerini, dış borçlar için döviz tahsisini sınırlayacaksınız. Sonra da kamu yatırımlarını yukarı çekerek; emeklilere, işsizlere, asgari ücretlilere, köylüye doğrudan gelir destekleri sağlayarak iç talebi kamçılayacak; krizin derinleşmesini önleyeceksiniz."

Herkes kamunun müdahalesi olmadan bu krizden çıkmanın çok zor olacağı yönünde fikir beyan ediyordu. Krizin yavaşlaması ve işsizliğin artmaması için iç talebin artması yani harcamaların artmasına bağlı gibi gözüküyordu. Bunun için de beklentilerin iyileşmesi gerekiyordu ve bunu sağlayacak gücü elinde bulunduran da devlet idi (Uras, 2009; 26 Şubat).

2008 yılının son çeyreğinde ekonomisi en fazla küçülen ikinci ülkenin Türkiye olduğu ortaya çıktı. Bu da küresel krizin iyi yönetilmesi halinde bu kadar olumsuz etkisinin görülmeyeceğini, hükûmet kötü yönettiği için Türkiye'de krizin etkilerinin bu kadar yoğun hissedildiğini gözler önüne serdi (Sağlam, 2009; 1 Nisan).

IMF'nin küresel krizde Türkiye'den beklediği politikalar ise özellikle vergi denetimlerinin siyasi otoriteden bağımsızlaştırılması ve kayıt dışı ekonominin önlenmesi amacıyla gelir vergisi reformu olarak karşımıza çıkıyor (Sağlam, 2009; 26 Nisan).

Neyse ki Türkiye adına kriz politikacıların 2001 krizi benzeri bir süreci göze alacağı seviyeye erişmedi. 2001 krizindeki durumu Sağlam (2009: 20 Mayıs) şöyle tanımlamış:

> "Politikacı düşük büyümeyi göze alamaz. Dış kaynak olmazsa Hazine'den bu büyümeyi finanse etmeye kalkışır, o zaman da Merkez Bankası bankalara ucuz para verir, onların birkaç puan kârla bu paraları hazine kağıtlarına yatırmalarını sağlar. Yani borçlanma had safhaya ulaşır. Daha sonra ne olur derseniz, bu politikanın uygulamasıyla batan bankaları, içine girilen krizi hatırlayın, yeter."

Krizin olumsuz etkilerini küresel anlamda gidermek pek mümkün gözükmüyor. Bunun sebebi krizden çıkmak için kullanılacak kaynakların yalnızca finansmana ayrılması ve sosyal harcamaların pas geçilmesi ihtimalinden ötürüdür. Ancak sosyal harcamalar gerçekleşmeden krizin aşılamayacağı da artık bilinen bir şeydir (Sağlam, 2009; 27 Temmuz).

Türkiye'de krizi yönetme konusunda hükûmetin doğru yaptığı herhangi bir şey var mı, diye baktığımızda gördüğümüz tek elle tutulur uygulama, basıncı azaltma amaçlı, bir süreliğine vergi indirimleri uygulayıp daha sonra kaldırmak oldu (Sağlam, 2009; 30 Kasım).

Krizden çıkış yolu önerileri bu öneriler ışığında dört tane olarak karşımıza çıkıyor: finansal işlemlere yeni kurallar konulması, kamu altyapı yatırımları yapılması, işverenlerin işçiler için devlete yapacakları ödemeleri "faizli olarak" ertelemek ve düşük gelir gruplarına doğrudan gelir desteği vermek.

3. BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ SEKTÖRÜ

Küresel ekonomik krizin etkisini aşmak isteyen ekonomiler, katma değeri daha yüksek olan bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünü genişletmenin ve diğer sektörlerde uygulanmasının sağlayacağını faydayı düşünerek krizi fırsata çevirme hareketini başlattılar.

3.1. BİT PİYASASI KATEGORİLERİ

Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü iki temel sektörden oluşmaktadır: bilgi teknolojileri ve iletişim teknolojileri. Bu iki alt sektörün de kendi alanları vardır. Bunları ayırmamız gerekirse bilgi teknolojilerini üçe, iletişim teknolojilerini ise ikiye ayırabiliriz. Bilgi teknolojileri; donanım, yazılım ve hizmet olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır. İletişim teknolojileri ise; donanım ve elektronik haberleşme olmak üzere iki kategoriye ayrılmıştır.

Tablo 3.1. BİT Piyasası

Bilgi ve İletişim Teknolojisi Piyasası	
Bilgi Teknolojileri	
Donanım	Bilgisayarlar (PC, Tablet, e-Okuyucu ve diğer) Sunucular Depolama Birimleri Çevre Birimleri (Yazıcılar, Ekranlar vb.) Yerel Ağ Cihazları
Yazılım	İşletim sistemleri ve veri tabanları Sistem yönetim yazılımları Masaüstü uygulamaları Güvenlik yazılımları İş uygulamaları Mobil uygulama ve oyun yazılımları
Hizmet	Danışmanlık (sistem, netwrok ve güvenlik, uygulama ve veri tabanı, süreç, olağanüstü durum hizmetleri danışmanlıkları) Geliştirme ve Entegrasyon (müşteri özel yazılım geliştirme, entegrasyon, kurulum) Dış Kaynak (yardım masası, masaüstü hizmetleri, işletim ve yönetim hizmetleri, iş süreçlerinde dış kaynak kullanım hizmetleri, veri merkezi hizmetleri, diğer hizmetler) Destek ve Eğitim (yazılım-donanım bakım-onarım, eğitim, vb.)
İletişim Teknolojileri	
Donanım	Sabit ve Mobil Telefonlar Ağ ve Telekom Donanımı ve ilişkili hizmetler
Elektronik Haberleşme	Sabit İletişim Hizmetleri Mobil İletişim Hizmetleri

Kaynak: TÜBİSAD.

3.2. TÜRKİYE'DE BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ SEKTÖRÜ

Yenilik, doğası gereği tarihseldir ve ancak tarihsel bir süreç olarak anlaşılabilir: Yeniliğin kümelenmesi ve rastgele olmayan dağılımı ve örgütsel ve kurumsal yapıdaki değişmelerle ilişkisi, modern kapitalizmin organik işleyişinin parçalarıdır (Freeman ve Louça, 2013: 82). Firma içindeki Ar-Ge birimi şeklindeki temel kurumsal yenilik, Almanya'da 1870'de ortaya çıkmıştır. Doğaldır ki firmaların ürün ve üretim yenilikleri yapması yüzyıldan daha eskilere gidiyordu. Ancak ilk kez Alman boyar maddeler sanayisi, yeni ürünler ve yeni kimya proseslerinin firma içinde daha düzenli, sistematik

ve profesyonel temelde geliştirilmesinin ve araştırılma işinin firmaya sokulmasının daha karlı olacağını anlamıştır. Ar-Ge laboratuvarlarında şimdi binlerce bilim insanı ve mühendisin istihdam edildiği Hoechst, Bayer ve BASF, günümüze dek bu geleneği sürdürerek güçlendirmişlerdir (Freeman, 2005: 344).

Bilim, Birinci Dünya Savaşı'nda da -birçoklarının sandığından daha çok- önemliydi; ancak, tüm dünyanın, bilimin gücünden, özellikle de, Büyük Bilim'in gücünden etkilenmesi, Manhattan Projesi ve onun ürünü olan Hiroşima'dır. Savaşan taraflardaki radar, bilgisayarlar, roketler ve patlayıcılar gibi gelişmeler, hükümetlerin sanayideki ve üniversitedeki mühendislerle bilimcileri seferber ettiği büyük Ar-Ge projelerinin sonuçlarıdır (Freeman, 2005: 345).

Birinci Dünya Savaşı'nda edinilen tecrübelerden sonra ikinci Dünya Savaşı'nda araştırma ve geliştirmeye ülkelerin daha çok önem verdiğini ve bir yarışa girdiklerini Freeman (2005: 345) şöyle anlatmıştır:

> "Bu nedenlerle, İkinci Dünya Savaşı ortamında örgütlenmiş, profesyonel Ar-Ge faaliyetlerinin çok yüksek bir prestij kazanması sürpriz değildi. Ancak ileri görüşlü bir fizikçi Bernal'in İngiltere ve diğer Avrupa ülkeleri için önerdiği Ar-Ge büyüklükleri, o zaman için saçma denecek derecede ütopik bulunmuşken, savaştan sonraki siyasi ortamda rahatça gerçekleşti. Hemen bütün sanayileşmiş ülkelerde benzer hızlı gelişmeler cereyan etti; hatta Üçüncü dünya ülkelerinde bile, araştırma konseyleri (kurumları), ulusal Ar-Ge laboratuvarları ve diğer bilimsel kuruluşların tesisi eğilimleri ortaya çıkararak, nükleer fiziğe ağırlık verilerek, bazı örneklerde (Arjantin, Hindistan, Brezilya, İsrail ,Yugoslavya gibi) nükleer silah yapımına girişildi. Bu durumda yeni bilim konseylerinin kendi hükümetlerine yaptığı tavsiyelerde, basit anlamda, bilim ve teknolojinin "ittiği" doğrusal modellerin hakim olması çok doğaldı."

İşte bütün bu gelişmelerden Freeman'ın da (2005) dediği gibi yeniliklerin tek kaynağının Ar-Ge faaliyetleri olduğu söylenemez. Teknik ilerlemenin arkasında Ar-

Ge'nin ötesinde genel olarak altyapı diye nitelendirebileceğimiz eğitim, öğretim, üretim, tasarım ve kalite kontrolü gibi bir sürü başka alandaki gelişimlerin olduğu bir gerçektir. Ancak bunlardan ürün ve üretim sürecinin yenilenmesi ve iyileştirilmesi üzerine yoğunlaşılmış ve pazarlama etkisi gözardı edilmiştir.

Tablo 3.2. Türkiye'deki Ar-Ge'nin İstihdam Durumu, Ar-Ge Harcaması, Ar-Ge Harcaması / GSYH (%), 2001-2015

Yıl	Ar-Ge insangücü (sayı)	Toplam Ar-Ge Harcaması (₺)	Toplam Ar-Ge Harcaması / GSYH (%)
2001	75.960	₺1.291.891.387,00	0,54
2002	79.958	₺1.843.288.038,00	0,53
2003	83.281	₺2.197.090.032,00	0,48
2004	86.680	₺2.897.516.250,00	0,52
2005	97.355	₺3.835.441.076,00	0,59
2006	105.032	₺4.399.880.662,00	0,58
2007	119.738	₺6.091.178.492,00	0,72
2008	125.142	₺6.893.048.199,00	0,73
2009	135.043	₺8.087.452.600,00	0,85
2010	147.417	₺9.267.589.617,00	0,84
2011	164.287	₺11.154.149.797,00	0,86
2012	184.301	₺13.062.263.394,00	0,92
2013	196.321	₺14.807.321.926,00	0,95
2014	213.686	₺17.598.117.442,00	1,01
2015	224.284	₺20.615.247.954,00	1,06

Kaynak: TÜİK.

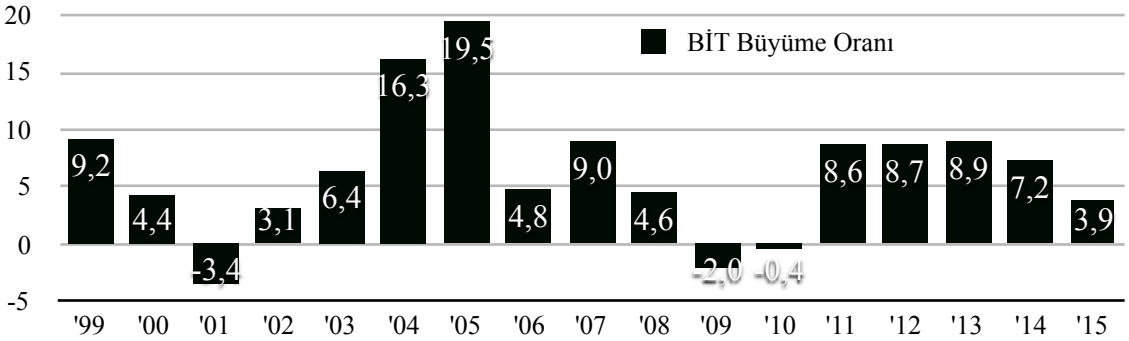
Tablo 3.2.'deki verilere baktığımızda Türkiye'nin Ar-Ge alanında 2015 yılı itibariyle 224 bin 284 istihdam miktarına ulaşılmış, 20.6 milyar Türk lirası harcama yapılmış ve Ar-Ge harcamalarının GSYH'ye oranının %1,06'a yükselmiş olması 2001 ve 2008 krizlerinden bu yana gelişim olduğunu gösterse de büyüklük olarak Türkiye ekonomisi

içerisindeki payının son derece düşük ve Dünya Bankası verilerine göre AB ortalamasının %2,03 olduğu göz önünde bulundurulduğunda iyi olmadığı anlaşılmaktadır.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin, ülkelerin rekabet gücünün artırılması, refah düzeyinin yükseltilmesi ve nitelikli istihdamın geliştirilmesi bakımından taşıdığı önem giderek artmaktadır. Başta mobil cihaz ve internet olmak üzere, küresel düzeyde hızla yaygınlaşan bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımıyla birlikte, bilgi yoğun ürün ve hizmetlere olan talep artmakta, ülkelerin bilgi tabanlı ekonomilere dönüşümleri hızlanmaktadır.

Türkiye sanayi devrimini tamamlamadan enformasyon devrimine geçen ülkelerden biridir. TÜİK tarafından hazırlanan gayrisafi yurtiçi hasıla iktisadi faaliyet kollarına göre zincirlenmiş hacim, endeks ve değişim oranları verilerinden bilgi ve iletişim sektörünün büyüme oranları aşağıdaki gibidir.

Grafik 3.1. Türkiye'nin BİT Büyüme Oranı, 1998-2015

Kaynak: TÜİK (zincirlenmiş hacim verilerine göre).

Grafik 3.1.'deki verilere baktığımızda 2008 krizi öncesinde Türkiye'de bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründe yüksek büyüme değerleri vardır. 2008 krizinde sektörün daraldığı ve sonrası süreçte tekrar büyüme trendine girdiği gözlemlenmektedir.

2.3. TÜRKİYE'DE BİT SEKTÖRÜ'NÜN YAPISI VE DIŞ TİCARET

Welsum ve Murray'e (2015: 59) göre, bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü hızlı ilerleyen ve değişen günümüz dijital dünyasında dijital girişimciler, küçük şirketler, yeni şirketler yeniliğin yüksek olduğu ve aynı zamanda riskli sektörlerden biri olarak ifade edilmektedir. Bu sektörün rekabet düzeyi, piyasaya giriş-çıkış engelleri, iş yaratması, finansa erişim, iflas düzenlemeleri ve yasal mevzuat, veri ve özel hayatın gizliliği ve BİT hizmetleri önem arz eder.

Bir ekonomi için BİT'in önemini kavramak için Başaran'ın (2015: 39) belirttiği şu göstergeler önemlidir:

> "Bilgi ve iletişim teknolojileri, bilgi ve iletişim teknolojileri üretim sanayisinin çıktısı ve diğer sanayi dallarının da girdisi olarak, 1990'lı yıllarda düşen fiyatlarına rağmen ulusal gelirler içerisindeki paylarını büyütmüşlerdir. Bu nedenle yeni ekonominin göstergelerinden birisi, sadece verimlilik artışı değil, bilgi ve iletişim teknolojileri sanayilerinin istihdam, ihracat ve ARGE harcamalarındaki oranı gibi ekonomik verilerin sonucudur. İkinci bir gösterge, bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımıdır. Üçüncü gösterge ise internetin büyüklüğüdür. Bu üç göstergenin sonucu, bir ülke ekonomisinin işlemesinde yeni ekonominin oynadığı rolü göstermektedir. Ülkeler açısından yeni ekonomiye uyum sağlamanın en önemli getirisi ekonomik büyümedir."

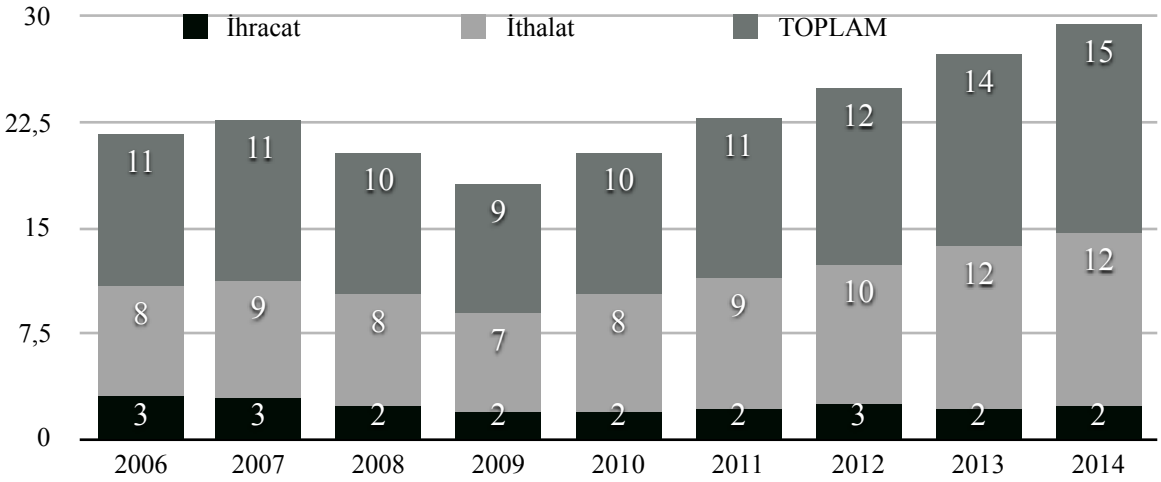
Avrupa'nın BİT kullanımında gecikmesinin birçok sebebi vardır. Bu sebeplerden bir tanesi ölçekle alakalıdır. BİT, diğer teknolojilere göre daha çok ölçek ekonomilerinden faydalanmaktadır. Örneğin, 10 bin çalışanı olan bir nakliye firması ile 100 çalışanı olan bir nakliye firması için geliştirilecek olan karmaşık bir lojistik yazılımın eş maliyete sahip olmasına rağmen 10 bin çalışanı olan firmada bahsi geçen maliyetlerin daha geniş bir gelir tabanı üzerinden amorti edilebilmesine olanak sağlanır. Bu demektir ki pazar ve organizasyon ne kadar büyükse BİT yatırımlarının karşılığını almak bir organizasyon için o kadar kolaydır (Atkinson, 2015: 86).

3.3.1. TÜRKİYE'NİN BİT SANAYİ DIŞ TİCARETİ

Türkiye'nin BİT dış ticaret hacmini Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından yayınlanan veriler aracılığıyla inceleyeceğiz.

Grafik 3.2.'deki verilere şöyle bir baktığımızda bilgi ve iletişim teknolojileri sektörümüzün dış ticaret açığı yaratan bir yapıda olduğunu ve bu açığın da 2006 yılında 4,6 milyar ABD doları seviyesinden 2014 yılında 9,9 milyar ABD doları seviyesine yükseldiğini görüyoruz. Böyle bir tablo dışa bağımlılığın sektörel anlamda artan bir trend içerisinde olduğunu bize gösteriyor.

Grafik 3.2. Türkiye BİT Ürün Dış Ticaret Verileri, 2006-2014 (milyar ABD doları)

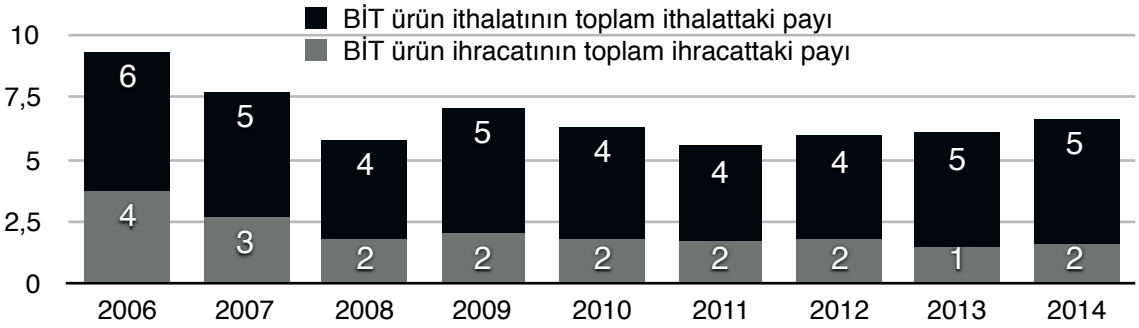

Kaynak: UNCTAD.

BİT ürün dış ticareti büyüme oranları incelendiğinde, BİT ticaretinin 2008 küresel ekonomik krizden etkilendiğini ve Türkiye'de 2008-2009 arası hissedilen kriz döneminde ithalat-ihracat makasının kapandığı ancak kriz sonrası süreçte makasın hızla açıldığı görülmektedir. Bunun sebebi tüketim ağırlıklı BİT piyasasının kriz dönemlerinde talebin düşmesine bağlı özellikle döviz kuru yükselmesinden ötürü ithalatta daha çok gerileme görülmesidir. Öte yandan kriz sonrası dönemde iç piyasanın toparlamasının ithalatçılara nazaran daha yavaş olmasından ötürü 2014 yılında ihracat hacminde 2008 seviyesini aşamamış ancak ithalatta neredeyse ikiye katlamıştır.

Grafik 3.3.'de görüldüğü gibi Türkiye'nin toplam ithalatının içinde bilgi ve iletişim teknolojileri ithalatının payı, toplam ihracatın içindeki BİT ihracatının payı ile kıyaslandığında arada ciddi bir fark vardır.

Grafik 3.3. BİT Ürünlerinin Dış Ticaret Payları, 2006-2014 (%)

Kaynak: UNCTAD.

Bu fark Türkiye'nin BİT sektöründe dışa bağımlı bir ekonomik ilişki sürdürdüğünün kanıtıdır.

3.3.2. BİT SEKTÖRÜ KOŞULLARI VE EKONOMİSİ

Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün tam rekabet piyasası şartlarına sahip olduğu kabul edilir. Tam rekabet piyasasının koşulları temel olarak 6 varsayımdan oluşur. Bunlar;

- Piyasada çok sayıda üretici ve tüketici bulunması,
- Üreticilerin kâr max, tüketicilerin fayda max hedeflemesi,
- Her üretici benzer ürünleri üretip satar (fiyat rekabeti),
- Üreticiler tek başlarına fiyatı belirlemez,
- Kâr ve fayda başkalarının üretim ve tüketimlerinden etkilenmez,
- Üretici ve tüketiciler ürün hakkında tam bilgiye sahiptir.

BİT sektörü tüm bu şartlara sahip olmasına karşın doğal tekele dönüşme potansiyeli de taşımaktadır. Barındırdığı piyasa başarısızlıkları da bu potansiyelin varlığını desteklemektedir (Doğan, 2010 ; 20).

3.3.2.1. PİYASA BAŞARISIZLIKLARI

Piyasa başarısızlığı, pareto optimumundan uzaklaşmadır. Pareto'ya göre; toplumdaki fertlerin hiçbirinin refahını azaltmadan bir kişinin bile refahını artıran durum toplum refahını arttırıyor demektir. Toplum refahının optimum seviyeye ulaşması ise; en az bir ferdin refahını azaltmadan, en az bir başka ferdin refahını arttırmaya imkan olmaması durumudur. Birçok BİT ürünü özelliklerine bağlı olarak piyasa başarısızlıklarına sebep olmaktadır.

3.3.2.2. AĞ DIŞSALLIĞI

Genel refah, kâr ve faydanın toplamından oluştuğunu kabul edersek GSM ve radyo gibi frekans ile çalışan iletişim teknolojilerinin sınırlı sayıdaki frekans aralığına bağlı olarak üretici sayısını sınırlaması ve bu nedenle rekabeti ortadan kaldırması ya da tüketiciler açısından ağa bağlanacak aracı veya maddi gücü yeterli olmayanlar bu alanlardan dışlanması piyasa başarısızlığına bir örnektir.

3.3.2.3. ÖLÇEK EKONOMİLERİ

Çoğu piyasa için azalan marjinal verimler kanunu geçerli olsa da BİT sektörü için bunun tersi bir durum söz konusudur. Ölçek ekonomisi gereği BİT sektöründe üretime geçerken harcanan maliyet yüksekken, ürünü çoğaltmak neredeyse sıfır maliyettir. Yani burada artan getiri durumu vardır.

Doğan (2010: 22) şöyle bir örnekle bu durumu açıklamıştır:

> "Örneğin bir yazılım şirketi bir yazılımı üretene kadar çok fazla AR-GE ve yatırım harcamaları yapar. Ürün geliştirilip piyasaya sürüldükten sonra ise bu ürünü çoğaltma maliyeti bir CD kopyalama maliyetinden ibarettir. Bu nedenle marjinal maliyet sıfıra çok yakın bir rakamdır. Dolayısıyla bilgi ekonomisinde artan getiriler söz konusudur. Sürekli artan getiri olması durumunda ise doğal tekel kaçınılmaz olacaktır. Büyük firmalar sürekli büyüyecek ve rekabet avantajı ile piyasaya girişleri güçleştirebilecek ya da mevcut firmaları fiyat rekabeti ile piyasadan silebileceklerdir."

3.3.2.4. FİYAT OLUŞUMU

Son başarısızlık ise tüketicilerin fiyatlar üzerinde etkisinin olmadığının doğru olmamasıdır. Microsoft Ofis programı gibi doğal tekele dönüşmüş ürünler haline gelmeden önce ve hatta az da olsa sonra da tüketici fiyatlar konusunda sıfır etkili değildir.

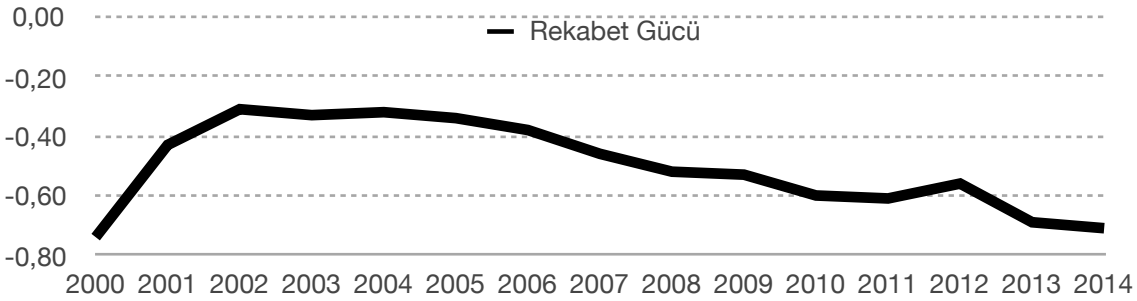
Ancak, Avrupa ekonomideki küçük firmaların retorikte ve politikada önemli olduğunu vurgular. Nitekim, birçok yenilikçi küçük firmaların ekonomideki iyiyi temsil eder noktaya gelirken ekonomideki büyük firmaların ise kötüyü temsil etmeye başladığını görür olduk. Gerçeklik, en azından ABD'de, büyük firmaların ortalama olarak daha üretken, daha yüksek maaş veren, yaralanma ve işten çıkarmanın daha az olduğu, daha yenilikçi ve daha çok ihracat yaptığıdır. Büyük firmalar genellikle daha üretkendir çünkü ölçek ekonomisinin avantajını kullanarak daha fazla sermaye stoğu yatırımı yapabilir, BİT dahil. Bu küçük firmaların değer yaratamaz demek değildir. Çabuk büyüyen yeni firmalar özellikle kayda değer miktarda yeni iş üretir. Ama küçük firmaların çoğunluğu küçük kalır, özellikle Avrupa'da ABD'ye nazaran firma büyüklükleri sabittir (Atkinson, 2015: 86).

BİT ile ilgili bu saptamalar Atkinson'a (2015: 87) göre, firmaların büyük olması iyidir anlamına gelmemektedir. Fakat bu aynı zamanda yanlış politikalar uygulamanın da önüne geçici bir politika değişikliği sebebi olarak görülmelidir. Ne de olsa küçük firmalar destekli BİT politikalarının düşük üretkenlik ve gelir büyümesi sağladığı bilinirken. Buna en güzel örnek olarak Yunanistan örneğini vermiştir. Yunanistan'da üretkenlik veya verimlilik Avrupa'daki küçük firmaların arasında sonuncu sırada bulunmaktadır ve aynı zamanda firmaların üçte ikisi 20 kişinin altında çalışana sahiptir.

3.3.2.5. REKABET GÜCÜ

Rekabet gücü bir ekonominin bir sektördeki ihracatının ithalatını karşılama gücünü gösterir. Türkiye'nin bilgi ve iletişim teknolojileri dış ticaretinde rekabet gücü 2002 yılından itibaren sürekli zayıflamıştır. Bunu Grafik 3.4.'ten de görebiliyoruz.

Grafik 3.4. Türkiye'nin BİT Dış Ticaretindeki Rekabet Gücü (log, 2000-2014)

Kaynak: UNCTAD.

2006 yılında Türkiye BİT sektörü dış ticaretinde, yüzde 41,1 olan ihracatın ithalatı karşılama oranı, 2008 yılında yüzde 30,4'e düşmüş, 2009 yılında ise yüzde 28,7'ye düşerken 2014 yılına geldiğimizde yüzde 19,4'e düşmüştür. Tüm bu veriler Türkiye için BİT sektöründe 2006 sonrası son derece olumsuz bir tablo çizmektedir. 2008 krizi sonrasında gelişmekte olan ülkeler için gelişmiş ülkeleri yakalamak için bir pencere açacağı yönündeki fırsatın Türkiye adına kaçmakta olduğu söylenebilir.

3.4. BİT İHRACATI YAPTIĞIMIZ BAZI EKONOMİLER

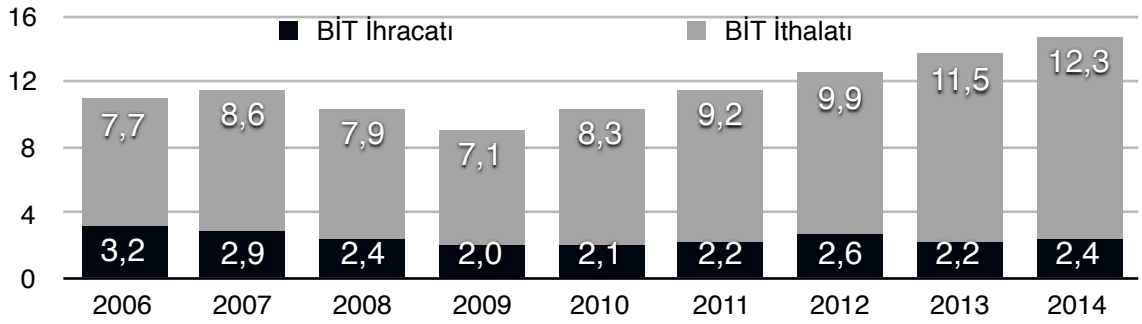
İhracat yaptığımız ekonomilere baktığımızda Avrupa Birliği ülkelerine 2013 yılında 1,7 milyar dolar BİT mal ihracatı gerçekleştirirken bunun %90'ı tüketici elektroniği ekipmanlarından oluşmuştur. Aynı zamanda 2013 yılında Dünya'ya toplam BİT ihracatımızın 2,2 milyar dolar olduğunu ele alırsak en büyük ticaret ortağımız %78 oranında bir payla AB ülkeleri çıkmaktadır.

2008 küresel krizinin yansıması olarak özellikle 2009 yılında BİT sektöründe ciddi daralmalar görülmüştür. Toplam BİT ürün ihracatı 2 milyar dolar düzeyine

düşerken, tüketici elektroniği ekipmanları da 1,7 milyar dolar düzeyine gerilemiştir. 2010 yılıyla birlikte tekrar yükseliş trendine girmiş olsa da 2012 yılında 2,1 milyar dolara ulaşan tüketici elektroniği ekipmanları ihracatı takip eden 2013 yılında şiddetli bir düşüşle 1,7 milyar dolara yani 2009 seviyesine geri dönmüştür. Bu yaklaşık %20'lik bir düşüştür.

Bilgisayar ve aksamları, iletişim ekipmanları, elektronik bileşenler ve diğerleri olarak varolan BİT alt sektörlerinin toplamının 2000-2013 arası toplam BİT ürün ihracatındaki ortalama payları %13,3 değerindedir. 2000 yılında tüketici elektroniği ekipmanları hariç diğer BİT alt sektörlerinin ürün ihracat miktarları toplamı 180 milyon dolar iken 2008 yılında 384 milyon dolara çıkıp 2009'da krizin etkisiyle 275 milyon dolara düşmüştür. Tüketici elektroniği ekipmanları alt sektörünün tersine bu dört alt sektörün toplam ihracatı 2010 yılından itibaren sürekli artarak 2013 yılı itibariyle 468 milyon dolar rakamına ulaşmıştır (UNCTAD, 2015).

Grafik 3.5. Türkiye'nin BİT Ürün Dış Ticareti, 2006-2014 (milyar ABD doları)

Kaynak: UNCTAD.

1993 sonrası Türkiye'de başlayan internet ile birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de ekonomik, toplumsal ve siyasi hayatta değişimlerin tohumları atılmıştır. İhracatın ekonomilerin gelişimi açısından önemi malumdur. Nitekim 1993'te Türkiye'nin toplam ihracatı 15 milyar dolar olurken 2014 yılında 157 milyar dolara çıkmıştır (TÜİK, 2015).

Benzer şekilde toplam ithalatı da hızla artmış ve 1993'teki 29 milyar dolar düzeyindeki ithalatı, 2014 yılına gelindiğinde 242 milyar dolara ulaşmıştır (TÜİK, 2015).

Türkiye'nin 2006-2014 yılları arası gösterdiği ihracat performansına baktığımızda yüzde 24,41 değerinde bir düşüş gözlenirken, 2008-2009 arası BİT ürün ihracatında yüzde 15,53 değerinde bir azalış gerçekleşmiştir. Öte yandan 2006-2014 arası Türkiye'nin toplam ihracatı yüzde 84,26 artmış, BİT ürün ithalatı yüzde 59,35'lik bir artış göstermiştir. Diğer bir ifade ile BİT ürün ihracatı 2006 yılında 3,1 milyar dolar iken 2014 yılında 2,4 milyar dolar olmuş; BİT ürün ithalatı ise 2006 yılında 7,7 milyar dolar iken 2014 yılında 12,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (UNCTAD, 2015). Türkiye'nin toplam ihracatı içerisinde BİT ihracatının payı 2006 yılında yüzde 3,6 iken 2014 yılında bu oran yüzde 1,5'e gerilemiştir. 2008 yılında yüzde 1,8 iken 2009 yılında yüzde 1,9'a yükselmiştir.

BİT sektöründe üretimde bulunamayan, yerel ekonomik katkıyı teknoloji üreterek en çoğa çıkartmaya çalışmayan, sadece dışarıda üretilenlerin kullanıcısı konumunda olan ülkelerin, bırakınız diğerlerini yakalamasını ayakta kalabilmesi mümkün olmayabilir. Çünkü donanım boyutu dışında, BİT sektörü sonsuz olan ve dokunulabilir kaynakları ve çevreyi pek az tüketen bir kaynağı kullanmaktadır: bilgi (Geray, 2014: 14).

3.4.1. TÜKETİCİ ELEKTRONİĞİ EKİPMANI

Freeman ve Soete'ye (2004: 411-412) göre, her yeni ürün radikal bir yenilik olarak görülür; ürün ve üretim sürecinde daha sonraki iyileştirmeler olgunluğa yol açan küçük değişmeler olup, bundan sonraki ürün de aynı evrimi geçirmeye aday tamamen yeni bir

başlangıçtır. Gerçekte ürünler birbirleriyle gelir ve teknoloji sisteminde yakın bir ilişki içinde bulunurlar.

Kalkınma ise tek başına ürünlerin başarılarından ibaret değildir; kendini sürdüren büyüme süreci için sinerji yaratacak gelişim halindeki teknoloji sistemlerinin birbirleriyle ilişkilenmesinin ortaya çıkardığı bir kapasite kavramıyla ilgilidir (Freeman ve Soete, 2004: 412-413).

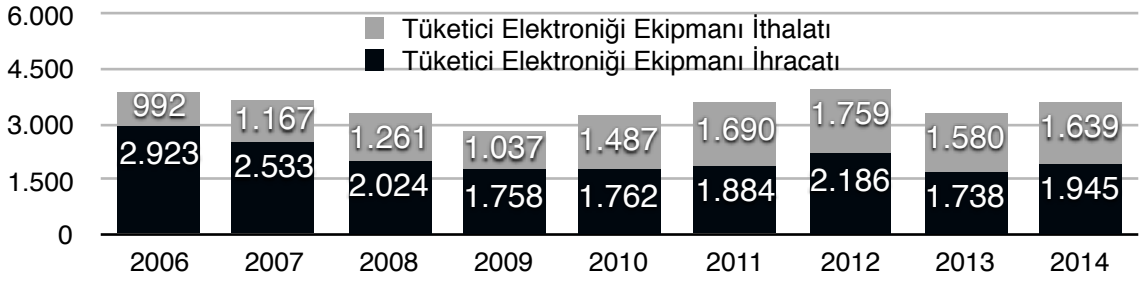
BİT sektörü için tüketici elektroniğindeki teknolojik ilerlemenin etkisini Freeman ve Louça (2013: 393) şöyle anlatmıştır:

> "Bilgisayarlar gibi hem elektronik dayanıklı tüketici malları hem de sermaye mallarının maliyetindeki görkemli indirimleri ve bunların performansındaki iyileştirmeleri mümkün kılan, bu parçaların başlangıçta küçük ama sonraları muazzam ölçüde büyük sayılarda tek bir tümleşik devre çipinde birleştirilmesi yeniliği olmuştu. Daha önceki birkaç yenilik - pamuk eğirmede ve dokumada, çelik ve otomobil imalatında ve petrol arıtımında - maliyetleri bir büyüklük derecesinde indirmişti, ancak mikro-elektronik yenilikler bilgiyi depolamanın, işlemenin ve iletmenin maliyetini, birkaç büyüklük derecesinde düşürecekti. Elektronik devreler için ayrık bileşenlerin deneysel geliştirilmesi ve imalatı, Amerikan firmalarının yirminci yüzyılın ikinci yarısında tümleşik devreler ve elektronik bilgisayarlar imalatında başatlığa ulaşmasının onlarca yıl gerisine uzanır. Tıpkı elektrik sanayisinde olduğu gibi, elektronik sanayisinin gelişmesini olanaklı kılan, aslında Hertz ve Maxwell gibi Avrupalı bilimcilerin araştırmaları olmuştur. Bilimcilerle mühendisler arasındaki etkileşim, bilgi ve iletişim teknolojisinin (BİT) bir özelliği olarak kalmış, böylece hem güçlü bilimsel kurumlara, hem de yenilikçi mühendis ve girişimcilere sahip olan ülkeler bu alanda lider olmuşlardır."

Türkiye'nin BİT sektörü içerisinde en önemli ihracat kalemi tüketici elektroniği ekipmanıdır. Türkiye'nin tüketici elektroniği ekipmanı ihracatı 2006 yılında 2,9 milyar dolar ile tüm BİT sektörü mal ihracatının yüzde 91,9'unu oluşturmaktadır. 2014 yılında ise bu miktar 1,9 milyar dolara ulaşırken tüm BİT sektörü ihracatı içindeki payı yüzde

80,9'a düşmüştür.

Grafik 3.6. Türkiye'nin Tüketici Elektroniği Ekipmanı Ticaret, (milyon ABD doları)

Kaynak: UNCTAD.

Bizim için esas önemli olan kriz yıllarına baktığımızda, 2008 yılında tüketici elektroniği ekipmanları ihracatı 2 milyar dolar ile BİT mal ihracatının yüzde 84'ünü oluştururken 2009 yılında ise 1,7 milyar dolar ile yüzde 86,4'ünü oluşturmuştur.

Türkiye bu sektörde özellikle güçlü olan Doğu Asya ekonomilerine yaptığı BİT mal ihracatının toplam BİT mal ihracatındaki payı 2000 yılında %0,8 iken 2013 yılında %1,5 seviyesine çıkmıştır. Doğu Asya ekonomilerinden Türkiye'nin yapmış olduğu BİT mal ithalatının toplam BİT mal ithalatındaki payı 2000 yılında %13 iken 2013 yılında %67 seviyesine çıkmıştır.

Bu veriler Türkiye'nin Doğu Asya ekonomileri ile rekabette güçlük yaşadığını göstermek ile birlikte aynı zamanda teknoloji ithalatı endeksli bir çizgi izlediğini göstermektedir.

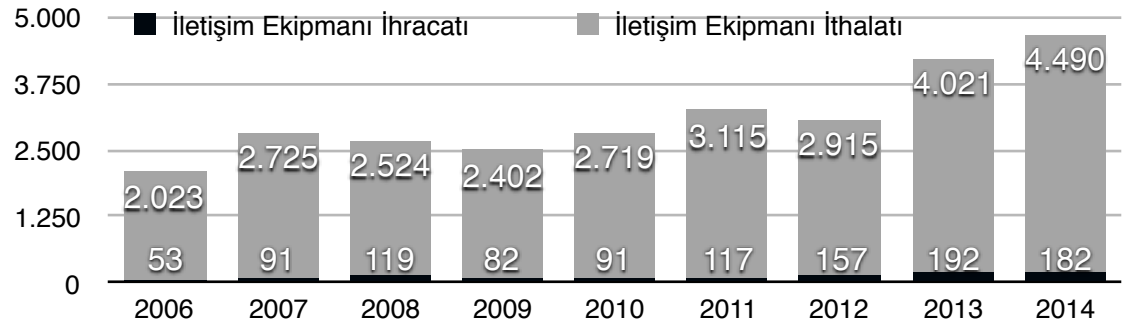
3.4.2. İLETİŞİM EKİPMANI

Hükümetler, radyo iletişiminin gerek barışta gerek de savaştaki potansiyel stratejik önemini oldukça erken kavramışlardır. Britanya ile Almanya arasındaki donanma silahlanma yarışı, Kayserin, Siemens ile AEG'yi 1903'te radyo iletişimi alanında ortak

bir bağlı ortaklık - Telefunken - kurmaları için ikna etmesine yol açan etkenlerden biri olmuştu. Bu şirket, Ar-Ge çalışmaları yürütmekte, danışmanlar çalıştırmakta ve tüm dünyada radyo istasyonları tasarlayıp inşa etmekteydi.

Grafik 3.7.'ye baktığımızda, BİT mal ithalatı kalemlerinde en yüksek payı iletişim ekipmanı alırken 2006 yılında toplam BİT mal ithalatındaki payı 2 milyar dolar iken 2014 yılında 4,4 milyar dolara yükselmiştir. Aynı kalemin aynı yıllar için sırasıyla ihracat rakamlarının 53 milyon dolardan 182 milyon dolara çıktığını da göz önünde bulundurduğumuzda ortada muazzam bir ticaret açığı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (UNCTAD, 2015). 2008 yılına baktığımızda 2,5 milyar dolar; 2009 yılında ise 2,4 milyar dolara düşen bir ithalat görüyoruz.

Grafik 3.7. Türkiye'nin İletişim Ekipmanı Dış Ticareti, 2006-2014(milyon ABD doları)

Kaynak: UNCTAD.

Gerek tüketici elektroniği ekipmanı olsun gerekse iletişim ekipmanı olsun Türkiye'nin bilgi ve iletişim teknolojilerinin dış ticaretinde artarak süren ithalata bağımlı bir yapısı olduğu tespiti yapılabilir.

3.5. BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ TEMEL GÖSTERGELERİ

Herhangi bir teknolojinin benimsenme sürecini etkileyen iki önemli etken vardır: Benimsemenin zamanlaması ve benimsenen teknolojinin doğası. Zamanlama söz konusu olduğunda, en azından son 40 bin yıldır benimsenme hızının süratle arttığı kesindir. Yazının bir fikirden yaygın şekilde kullanılan bir gerece dönüşmesi birkaç bin yıl almıştı; kişisel bilgisayar için ise aynı şey sadece on yirmi yıl sürmüştü. Benimsenme hızı o halde zamanın bir işlevidir. Benimsenen teknolojinin doğası söz konusu olduğunda, bazı aletlerin doğal olarak diğerlerinden daha çekici olduğu kuşkusuzdur (Poe, 2015: 31).

Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (ITU), ülkeler arasında ve zaman içinde bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeleri gözlemek ve karşılaştırmak için "BİT Gelişme Endeksi" (BGE) adında bir endeks oluşturmuştur. 2009 yılından beri yıllık olarak bu endeks yayınlanmaktadır. Bu amaçla birtakım parametreler geliştirerek ve kullanarak ortaya evrensel bir standart çıkarmıştır.

BİT Gelişme Endeksi (IDI), üç temel parametre üzerine kuruludur: BİT erişimi, BİT kullanımı ve BİT yetenekleri. Ayrıca 11 tane göstergeden oluşan bu endeksle 167 ülkeyi karşılaştırma fırsatı doğmuştur. BİT Gelişme Endeksinde yer alan göstergeler ve hesaplamadaki matematiksel ağırlıkları Tablo 3.3.'de verilmiştir.

Tablo 3.3. ITU — BİT Gelişme Endeksi (ICT Development Index, IDI)

	Göstergeler	Ağırlığı (%)
BİT Erişimi	1.Her 100 kişiye sabit telefon abonesi 2.Her 100 kişiye cep telefonu abonesi 3.Her internet kullanıcısına düşen uluslararası internet bant genişliği (bit/s) 4.Bilgisayarı olan hanehalkı oranı 5.İnternete erişimi olan hanehalkı oranı	40
BİT Kullanımı	6.Bireylerin internet kullanma oranı 7.Her 100 kişiye internet abonesi 8.Her 100 kişiye aktif mobil internet abonesi	40
BİT Yetenekleri	9.Yetişkin okur-yazar oranı 10.Orta-öğretimde okullaşma oranı 11.Yüksek-öğretimde okullaşma oranı	20

Kaynak: International Telecommunications Union (ITU).

Yapılan çalışmaya göre 2010 yılı için 0,88 ile 8,64 değerleri arasında sıralanan ülkeler arasında Türkiye 4,56 ile 67. sırada yer almaktaydı. En son açıklanan 2015 yılı için ise 1,17 ile 8,93 değerleri arasında sıralanan ülkeler arasında Türkiye 5,58 ile 69. sıraya gerilemiştir.

Tablo 3.4. ITU — BİT Gelişme Endeksi 2010 ve 2015

	ÜLKELER	2010	2015
1	**Güney Kore**	8,64	8,93
2	**Danimarka**	8,18	8,88
3	**İzlanda**	8,19	8,86
4	**Birleşik Krallık**	7,62	8,75
5	**İsveç**	8,43	8,67
6	**Lüksemburg**	7,82	8,59
7	**İsviçre**	7,60	8,56
8	**Hollanda**	7,82	8,53
9	**Hong Kong, Çin**	7,41	8,52
10	**Norveç**	8,16	8,49
…	**…**	…	…
69	**Türkiye**	4,56	5,58
…	**…**	…	…
167	**Çad**	0,88	1,17

Kaynak: ITU.

3.5.1. TÜRKİYE BİT GÖSTERGELERİ

Türkiye'de bilgi ve iletişim teknolojileri ile ilgili veriler TÜİK tarafından Bilgi Toplumu İstatistikleri adı altında yapılan araştırmalar sonucunda yayınlanmaktadır. TÜİK çalışmalarını BİT kullanımı ve erişimi parametreleri kullanarak hanehalkı ve girişimler bazında hesaplamaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde ilk olarak ITU'nun 2015 sıralamasında kullanmış olduğu 11 göstergenin Türkiye'ye Tablo 3.4.'deki verileri analiz edilecek ardında da TÜİK verilerinden hareketle BİT kullanımına ve erişimine ait hanehalkı ve girişimler bazında göstergeler incelencektir.

Tablo 3.5. Türkiye'nin BİT Gelişme Endeksi Göstergeleri

Her 100 kişiye sabit telefon abonesi	16,52
Her 100 kişiye cep telefonu abonesi	94,79
Her internet kullanıcısına düşen uluslararası internet bant genişliği (bit/s)	42,911
Bilgisayarı olan hanehalkı oranı	56,00
İnternete erişimi olan hanehalkı oranı	60,24
Bireylerin internet kullanma oranı	51,04
Her 100 kişiye internet abonesi	11,69
Her 100 kişiye aktif mobil internet abonesi	42,67
Yetişkin okur-yazar oranı	95,01
Orta-öğretimde okullaşma oranı	86,11
Yüksek-öğretimde okullaşma oranı	69,39

Kaynak: ITU, http://www.itu.int/net4/ITU-D/idi/2015/#idi2015countrycard-tab&TUR.

11 tane göstergenin rakamlarının dışında ayrıca üç temel parametrenin de endeks değerleri oluşturulmuştur. Buna göre, Türkiye'nin erişim, kullanım ve yetenekler parametrelerinden en yüksek olanın 8,35 değeri ile BİT Yetenekleri parametresi olduğu görülmüştür. En zayıf olduğu ise 3,77 değeri ile BİT Kullanımı parametresidir.

Tablo 3.6. Türkiye'nin BİT Kullanım Göstergeleri, 2002, 2007-2012 ve 2015

	Bireylerin internet kullanma oranı (%)	Her 100 kişiye internet abonesi	Her 100 kişiye aktif mobil internet abonesi
2002	11,1	-	-
2007	30,1	6,5	-
2008	34,4	8,1	-
2009	-	-	-
2010	39,8	9,7	2,0
2011	43,1	10,3	8,8
2012	45,1	10,3	16,3
2015	51,04	11,69	42,67

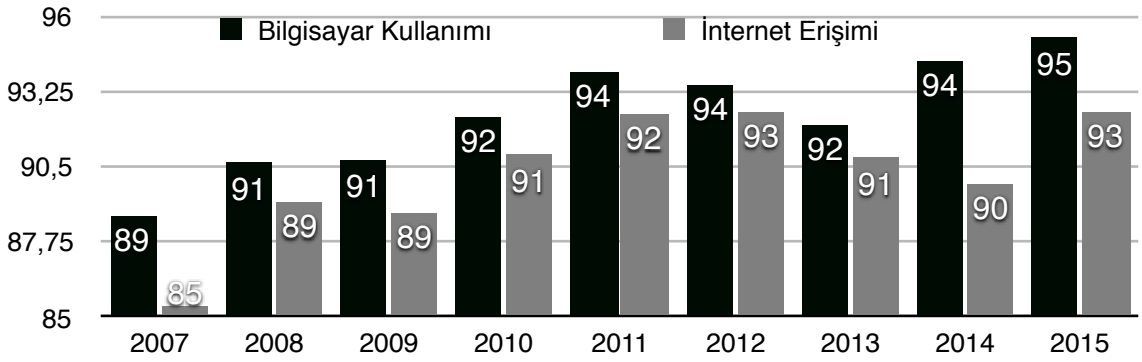
Kaynak: ITU, http://www.itu.int/net4/ITU-D/idi/2015/#idi2015countrycard-tab&TUR.

3.5.2. GİRİŞİMLERİN BİT GÖSTERGELERİ

TÜİK'in (2015: 9 Eylül) yapmış olduğu araştırma sonuçlarına göre 10 ve daha fazla çalışanı olan girişimlerin İnternete erişim oranı 2015 yılında %92,5 olmuş. Bu oran, 2014 yılında %89,9'du. Çalışan sayısı büyüklük gruplarına göre İnternet erişim oranları ise; 10-49 çalışanı olan girişimlerde %91,1 iken, 50-249 çalışanı olan girişimlerde %98, 250 ve üzeri çalışanı olan girişimlerde ise %99,5 oldu. Bilgisayar kullanım oranı 2015 yılında 10 ve daha fazla çalışanı olan girişimler için %95,2 iken 2014 yılında %94,4 idi. Girişimlerin %65,5'i 2015 yılında web sayfasına sahip iken, bu oran bir önceki yıl %56,6 idi. Web sayfası sahiplik oranı %90,9 ile en yüksek 250 ve üzeri çalışanı olan girişimlerde iken, bunu %79,7 ile 50-249 çalışanı olan girişimler ve %61,6 ile 10-49 çalışanı olan girişimler takip etti. Girişimlerin %92,4'ü 2015 yılında İnternete erişimde genişbant bağlantı kullandı. DSL bağlantı (ADSL, VDSL vb.) %88,1 ile İnternete erişimde en çok kullanılan genişbant bağlantı tipi oldu. Mobil genişbant bağlantı ise girişimlerin %66,9'u tarafından kullanıldı. İnternet kullanan girişimlerin abone

oldukları İnternet bağlantı hızları dikkate alındığında, %44,1'i 10 Mbit/s altında, %40,3'ü 10-99 Mbit/s hız aralığında ve %15,6'sı ise 100 Mbit/s ve üzeri hızda İnternet kullandı. İnternet bağlantı hızları girişimin büyüklüğü ile artmaktadır.

Grafik 3.8. Girişimlerde Bilgisayar Kullanımı Ve İnternet Erişimi, 2007-2015 (%)

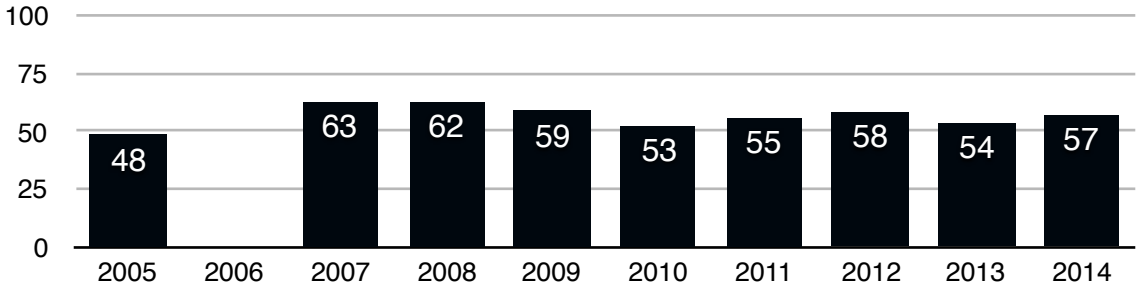

Kaynak: TÜİK, Bilgi Toplumu İstatistikleri.

Girişimlerde bilgi ve iletişim teknolojileri yıldan yıla yaygınlaşmış ve bu tür teknolojilerin ekonomik krizden bir çıkış yolu olarak görülmesinin bunda payı büyüktür. BİT, şirketler nezdinde daha ziyade bir maliyet düşürücü girdi olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda internette reklam vermenin maliyetinin televizyon ve radyolarda reklam vermekten daha az olması ve reklamın ulaştığı kitleye dair bilgi edinilebilmesi cazip gelen bir başka yönüdür. Öte yandan girişimlerde BİT'in yaygınlaşması emek sınıfında bilişim işçileri denilebilecek bir kesiminden oluşmasının yanında bilgisayar kullanmayı bilmenin zorunluluk olduğu bir evreye geçmiştir.

Televizyon ve radyodan uzaklaşmaya başlayan girişimler zamanla kendilerini tüketicilere direkt tanıtabilecekleri bir zemin olarak web sitesi edinmeye başlamıştır. Web sitesinin önemi tüketicinin talep edeceği mal ve hizmete dair daha çok bilgi edinebilmesi ve ticaretin sayısallaşması olarak açıklayabiliriz.

Grafik 3.9. Girişimlerin Web Sitesi Sahipliği Oranı (%), 2005-2015

Kaynak: TÜİK.

İnternet erişimi olan girişimlerin, internet kullanım amaçları incelendiğinde, özellikle bankacılık ve finansal hizmetleri yoğun şekilde kullandıkları görülmektedir. BİT'in finans piyasalarına yaptığı katkılarla, firmalar bankada işlem yapmak için harcanan zamandan tasarruf ettikleri gibi, yüksek meblağdaki paraları, çok da güvenli olmayan sokaklarda yanlarında taşıma riskinden kaçınarak, sanal ortamda elektronik fon transferi yapmayı tercih etmektedirler (Doğan, 2010: 43).

3.5.3. HANEHALKLARININ BİT GÖSTERGELERİ

Tablo 3.6.'da görüldüğü üzere toplumsal değişimler meydana gelmektedir. Burada yeni toplumsal boyutta bireyselleşmenin ön planda olduğu gözükmektedir. Bizi ilgilendiren kısmı ise hane halklarının yapısındaki değişimdir.

Tablo 3.7. Kitle Toplumundan Ağ Toplumuna Bir Karşılaştırma

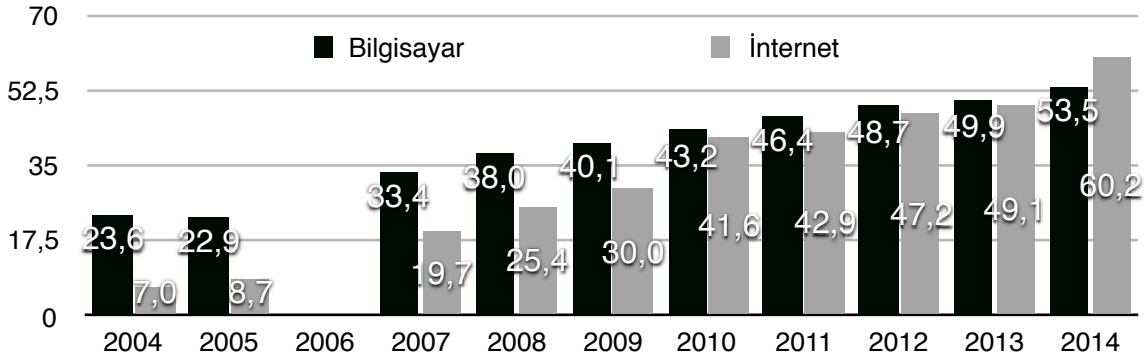
	Kitle Toplumu	Ağ Toplumu
Ana bileşenler	Kolektifler	Bireyler
Bileşenlerin yapısı	Homojen	Heterojen
Kapsam	Yerel	Küresel ve Yerel
Merkezileşme	Yüksek	Daha Düşük
Topluluk Tarzı	Fiziki/bütünsel	Sanal/ayrışmış
Örgütlenme Tarzı	Dikey bütünleşme	Yatay farklılaşma
Hanehalkı	Büyük-geniş aile	Küçük-ilişkileri farklılaşmış aile
Ana İletişim Tarzı	Yüzyüze	Araçlı-aracılı
İletişim Aracı Sayısı	Düşük	Yüksek

Kaynak: The Network Society, 2006: 33.

Hanelerdeki değişimi, TÜİK'in belli zaman aralıkları ile yayınlamış olduğu hanehalkının bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımı araştırma sonuçlarına göre, hanehalklarının bilgisayar kullanımı, internet kullanımı ve internete erişim oranı göstergeleri ile inceleyeceğiz.

Grafik 3.10. ve 3.11'de TÜİK resmi web sitesinden elde edilen, hane halklarının BİT göstergelerine ilişkin veriler bulunmaktadır. Buna göre, hanelerde bilgisayar kullanımının 2004 yılında yüzde 23.6 seviyelerinden zamanla sürekli artan bir eğilim izleyerek 2015 yılında yüzde 54.8 seviyesine ulaştığını görülüyor. Bilgisayar kullanımındaki artış hızından ziyade internet kullanımındaki artış hızı son derece yüksektir. 11 yılda yüzde 7'den yüzde 69.5'e çıkmış olan internet kullanım oranı, internetin hayatımıza ne kadar çabuk ve çok girdiğinin bir göstergesidir.

Grafik 3.10. Hanelerde Bilgisayar Ve İnternet Kullanımı, 2004-2015 (%)

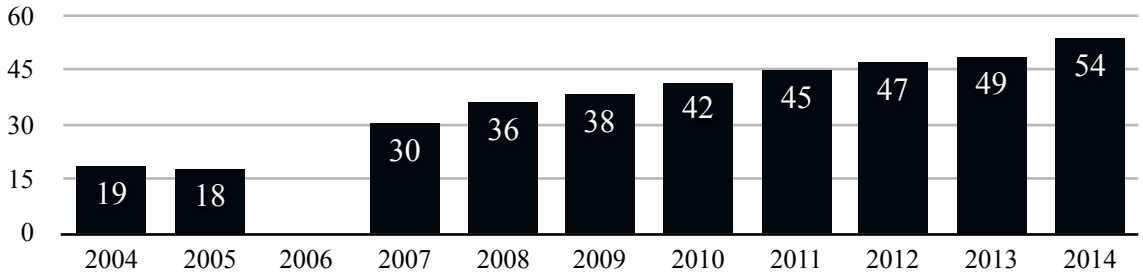

Kaynak: TÜİK.

İnternet teknolojik bir gelişme olmasından ötürü büyük altyapı yatırımları sonucunda erişilebilen bir ürün olmasının yanında nüfusun ne kadarlık bir kısmının kullanabildiği de sosyo-ekonomik bir gösterge olarak önemlidir. İnternet teknolojisinin olması demek herkesin o teknolojiye erişme imkanı olduğunu göstermez. Grafik 3.10.'daki verilerden 2015 yılı itibariyle internet kullanımının yüzde 69,5 olduğu yani yüzde 30,5'lik bir kısımın internet kullanmadığı görebiliriz. Nasıl ve ne derece faydalı kullanıldığı ise ayrı bir boyuttur ve önemlidir.

Ayrıca başka bir detay da bilgisayar kullanımı konusundadır. Grafik 3.10.'da görüldüğü gibi bilgisayar hanelere internetten önce girmiştir. 2004 yılında bilgisayar kullanım oranı yüzde 23,6 iken internet kullanımı sadece yüzde 7 idi. Bunun sosyo-ekonomik açıdan anlamı bilgisayarın internetsiz de bir kullanım seçeneğinin bulunduğudur. Ancak zamanla aradaki bu fark kapanmış ve internet öne geçmiştir. Buradaki sebep de bilgisayarın bir buzdolabı veya televizyon gibi evin demirbaşlarından biri haline gelmesinin yanında artık internete erişim için akıllı cep telefonlarının da yaygın olarak kullanılması olabilir.

Grafik 3.11. Hanelerde İnternet Erişimi, 2004-2015(%)

Kaynak: TÜİK.

Özellikle 2008 krizinden sonraki sürece baktığımızda 2008-2015 arası dönemde bilgisayar kullanımında %44,21 artış, internet kullanımında %252,79 artış ve internet erişiminde %55,71 artış olmuştur.

Madalyonun öteki yüzüne baktığımızda ise Türkiye'deki hanelerin yüzde 44,1'inde internet erişimi bulunmuyor. Yine bilgisayarın olmadığı hanelerin oranı yüzde 45,2 ve internet kullanmayanların oranı yüzde 30,5 olarak gözükmektedir.

3.5.4. TELEFONA İLİŞKİN GÖSTERGELER

Sayısal ekonominin çekirdeği olarak bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü kabul edilmektedir (OECD, 2015; 36). Bu bölümde AB ve Türkiye'nin bilgi ve iletişim teknolojilerine bakarken telefon kullanımı istatistiklerini inceleyeceğiz. Bilindiği gibi şu anda AB'ye üye 28 ülke bulunmaktadır. Türkiye ise aday ülke konumunda olmasının yanında en büyük ticaret ortağı AB'dir.

Avrupa Birliği "Tek Dijital Pazar" yarattı. Bu pazarı oluşturmadaki hedef, BİT kullanan firmaların diğer 27 ülkedeki müşterilere mal ve hizmet sağlamasının (dağıtım) kolaylaşması ve hızlanmasıydı. Bu amaç yolunda online satışlarda KDV indirimi gibi yollara da başvurdu. Bu amaç doğrultusunda telekomünikasyon, tek dijital pazar için biçilmiş kaftandı (Atkinson, 2015: 89).

Ancak kısa zamanda AB'deki mevcut düzenleyici çerçevenin yeni nesil teknolojilerin yaygınlaştırılması içi uygun ortama ulaşılamadığı, düzenlemelerin sadece rekabeti sağlamak üzerine yoğunlaştığını ve altyapı kurulumu noktasında çabasının yeterli olmadığı tespit edildi.

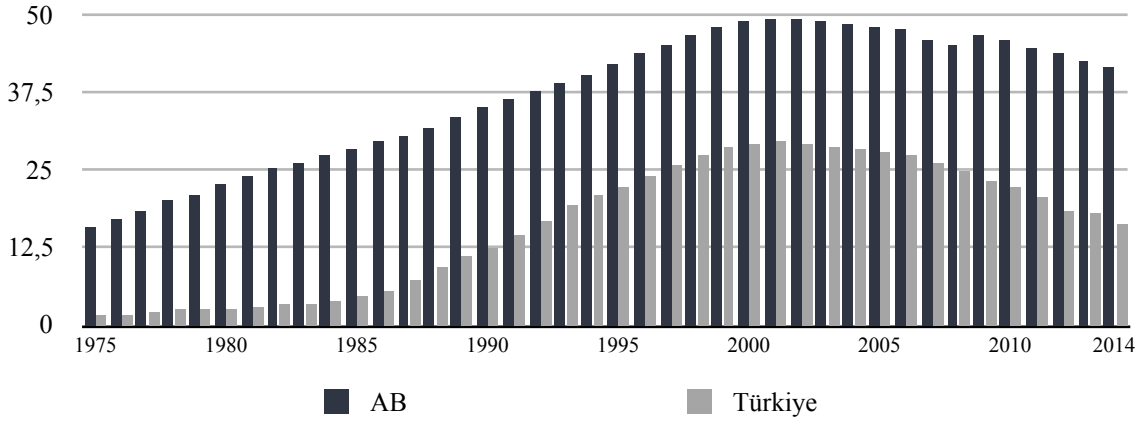
Bu eksiklikleri TBD 2015 Değerlendirme Raporu'nda (TBD: 2015) Dijital Tek Pazar stratejisini üç temel eksen üzerinde şöyle ifade etti:

> 1-Dijital altyapıların ve hizmetlerin gelişimi için inovasyonu, yatırımları, rekabeti destekleyen regülasyon anlayışı ile doğru yatırım ortamının yaratılması.
> 2-Tüketicilerin çevrimiçi hizmetlere erişiminde bariyerlerin ve sınırları arası engellerin kaldırılması.
> 3-Bulut bilişim, büyük veri gibi yenilikçi servisler desteklenerek BİT ve altyapılarına yatırım ve sektörün küresel rekabetçiliğinin desteklenmesi.

Aynı zamanda Atkinson'un ve Ansip'in ifadelerinde var olana dair eksiklik gözlerden kaçmamalıdır. İkisi de bu tek dijital pazarın geleceğine dair olumlu yanlarına değinmiş ama olumsuz yanlarına fazla değinmemişlerdir. TBD ise sosyal etkisini katmadan işlevsel sorunlarına değinmiş ve mekanik çözümler önermiştir.

Veriler üzerinden gidersek BİT göstergelerinden biri olarak kabul edilen telefonun iki parametresi vardır: sabit hat telefon sahipliği ve cep telefonu sahipliği. Bu verilerden öncelikle sabit hat telefon sahipliğine hem Avrupa Birliği'nin hem de Türkiye'nin 1975'ten 2014 yılına kadarki verilerine bakalım.

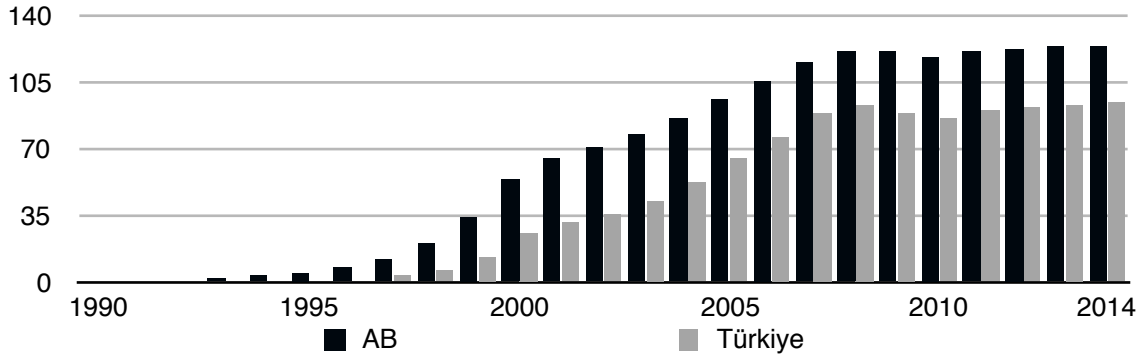
Grafik 3.12. Sabit Hat Telefon Sahipliği (Her 100 Kişiden), 1975-2014

Kaynak: Dünya Bankası. (erişim tarihi 22.03.2016)

Grafik 3.12.'de sabit hatlı telefonun özellikle 1990-2000 yılları arası hem Avrupa'da hem de Türkiye'de teknolojik ilerlemenin bir parçası olduğunu ve toplum tarafından popülerliğinin arttığını görüyoruz. Ancak bilgi ve iletişim teknolojilerindeki yenilikler ile birlikte 2000'lerden sonra yerini cep telefonuna bırakmaya başlamıştır. Burada sabit hatlı telefon paradigmasının yok olmadığını ama hegemonyasının zayıfladığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu hem AB hem de Türkiye için gözükmektedir.

Grafik 3.13. Cep Telefonu Sahipliği (Her 100 Kişiden), 1990-2014

Kaynak: Dünya Bankası.

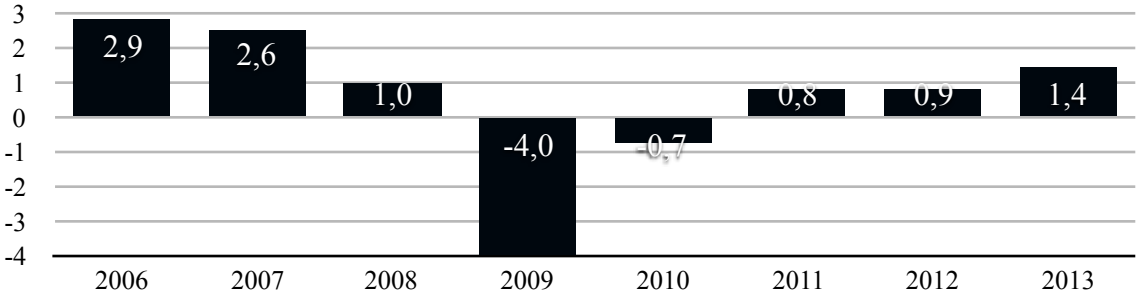
Cep telefonlarının bu kadar çabuk yaygınlık kazanmasında ilk başlarda mekana bağımlı olmamasının yani taşınabilir oluşunun ve sonrasında ise kuşkusuz internet ile bütünleşmesiyle kazandığı yeni özelliklerin büyük payı olduğunu söylemeliyiz. Bu yaygınlaşmanın toplumsal yaşama önemli etkilerinden birini Van Dijk (2006: 1) şöyle anlatmış:

"Bireysel düzeyde ağların kullanımı yaşamlarımıza egemen olmaya başladı. Gelişmiş bir toplumda boş vaktin günde ortalama 5 ile 7 saat arası bir zamanı ağ yayınlarına, telefona ve İnternet'e harcandığı hesaplanıyor. Buna iş yerinde ve okuldaki süreler dahil edilmemiş halidir."

3.5.5. BİT SEKTÖRÜNDE İSTİHDAM

OECD'de bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründeki istihdama baktığımızda küresel krizin BİT sektörünü de ağır bir şekilde vurduğunu görebiliyoruz. Grafik 3.14.'de 2009 yılında istihdam azalış oranının yüzde 3,96 ile neredeyse yüzde 4 olması OECD ekonomilerinde bu sektörün de olumsuz etkilendiğini göstermektedir.

Grafik 3.14. OECD BİT İstihdamı Büyümesi (%), 2006-2013

Kaynak: OECD Digital Economy Outlook, 2015.

Kriz sonrası yıllarda ise kriz öncesi performansını yakalayamadığı görülmüş ve çok az arttığı ve belki de kriz öncesi istihdam seviyesine anca eriştiğini söyleyebiliriz.

SONUÇ

Ekonomik krizler ile bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü arasındaki etkileşim, gerçekleşen finansal bütünleşme sonucunda, sistemin herhangi bir noktasında patlak veren bir sorunun hızla diğer noktaları da etkileyerek krize neden olabilmesidir. Sermaye hareketleri ile birlikte hareket eden bilgi ve iletişim teknolojileri finansal bütünleşme neticesinde ekonomik büyümenin olduğu yıllarda büyümenin katalizörü olurken, kriz yıllarında krizin etkilerini daha da derinleştiren bir işlev görmektedir. Bu çerçeveden baktığımızda, kriz ile etkileşimi söz konusudur.

Bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımının teknoloji şirketleri ile sınırlı kalmayıp diğer şirketlerin de kullanmasıyla Türkiye ekonomisinin küresel bütünleşmesini hızlandırmıştır. Finansal sistemin küresel ölçekli (yüksek hızlı ve bütünleştirilmiş ağlar) altyapısının kurulması bilgi ve iletişim teknolojilerine yapılan yatırımlar sayesinde gerçekleşmiştir. Bu altyapının gelişmesi ve diğer sektörlerde yaygınlaşması ile ekonomik krizlere çözüm olacağı beklentisi hakimdir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımının artmasıyla emeğe olan ihtiyacın daha nitelikli ve az sayıda istihdam yaratmasının getireceği sorunlar henüz tam olarak ortaya çıkmamıştır. Ancak 2008 krizinin etkisiyle tüm dünyada işsizlikte artış olduğu gözlemlenmiştir. Bununla beraber her ülke zayıf olduğu alandan etkilenmiştir. Türkiye'nin zayıf yanı ise dış kaynağa bağlı büyüme modeline sahip olmasıydı. Bu nedenle 2008 küresel finans krizinin etkilerini Aralık 2008'den Mart 2009'a kadar bariz bir biçimde hissetmiştir. Bu da şöyle olmuştur; net sermaye girişi sıfırlanmış, portföy yatırımları ülkeyi terk etmeye başlamış, doğrudan yabancı yatırımcı girişlerinde düşüşler gözlenmiş, döviz kuru yükselmesi nedeniyle şirketlerin borçları artmış ve 2009'da işsizlik yüzde 14'e fırlamıştır. Sadece

bununla da kalmayıp dış ticarette de Avrupa'dan gelen talebin düşmesi ve dövizin yükselmesiyle daralmalar reel ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir.

BİT'e yönelim artıkça üretim süreçlerinde teknoloji yoğun örgütlenme biçimi artmaktadır. Bu biçim de emeği dışlayan yapısı gereği işçi ücretlerini aşağıya çekmesi ve işsizlik yaratması bir yana, finansal sermayenin dünyadaki bütün pazarlara erişimini mümkün kılarak üretimin bütünselliğini parçalamış ve tüm dünyaya yayılmasına neden olmuştur. Bu da farklı farklı ülkelerde üretilen parçaların başka bir ülkede bir araya getirilerek ürünün oluşturulması anlamına gelmektedir. Böylesine karmaşık bir üretim sistemini denetim altında tutabilmek için bilgi ve iletişim teknolojilerine gereksinim vardır. Bu nedenle de ona olan yatırım sürekli artmaktadır. Kriz sonrasında gelişmiş ülkelerin bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü gelişmekte olan ülkelere göre daha yavaş büyümektedir. Bunun en önemli sebebi olarak, gelişmekte olan ülkelerin altyapı geliştirme ihtiyacının daha çok olması, sektörlerdeki teknoloji kullanımının ölçeğe göre daha çok artması ve istihdam bakımından daha ucuz olması olduğu söylenebilir.

2008 küresel ekonomik krizi ile 2001 krizini kıyasladığımızda bilgi ve iletişim teknolojilerinin konumunun iki krizde de farklı olduğunu söyleyebiliriz. 2001 krizi internet balonunun patlaması dolayısıyla bilgi ve iletişim teknolojilerinin doğrudan neden olduğu bir krizken; 2008 küresel ekonomik krizi konut kredisinde ortaya çıkan geri ödeme problemiyle başlamıştır. 2008 krizinin ayrıca önceki krizden farklı olarak yerel ve bilgi ve iletişim teknolojileri sektörüne özgü olmaktan ziyade bütün ekonomileri etkilemesi nedeniyle de ilk kez bir ekonomik krizin küresel olarak adlandırıldığını söylemek gerekir. Bu noktada küresel finans krizinin BİT ile etkileşimi internet balonunun patlaması kadar açık değildir. Bu sektörün önemi, ekonomik büyümeye katkısının beklenmesidir. Bu nedenle, ekonomik büyümenin lokomotifi

olarak lanse edilen BİT sektörünün kendisinden ziyade başka alanlarda genişlediği görülmektedir.

Türkiye'nin bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü dışa bağımlı bir yapıya sahiptir. Var olan sektörün dış ticaretteki payı ve gücü dikkate alındığında büyümeye beklenen potansiyelinin çok altında bir katkı yaptığı gözükmektedir. Kamunun yapmış olduğu yatırımlar artarak sürse de bu yatırımların içeriklerinin üretim yanlı değil tüketim yanlı olduğu gözükmektedir. Ve Türkiye'deki bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün kaçınılmaz bir biçimde 2008 krizinden yara almış olduğunu ve bu yaralara rağmen, 2008 krizinden az zararla çıkan bir sektör olduğunu da görülmüştür.

KAYNAKÇA

AKÇAY, Ü., "2016 Başında Dünya Ekonomisi ve Türkiye: Kriz Dinamikleri, Eğilimler ve Çelişkiler", 24 Mart 2016. http://kriznotlari.blogspot.com.tr/2016/03/2016-basnda-dunya-ekonomisi-ve-turkiye.html

AKÇAY, Ü. ve GÜNGEN, A. R. (2016), "Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş", Ankara: NotaBene Yayınları.

ANDERSEN, B. (2015), "Intangible Gold: Why No Rush to Finance Innovation?", Sharing In The Success Of The Digital Economy, R. D. Atkinson, M. McTernan ve A. Reed (der.) içinde (s. 49-57), London, New York: ITIF.

ANSIP, A. (2016), "Creating A Digital Single Market: Digitising EU Industry", European Commission, 19 Nisan.

ACEMOĞLU, D., "Kriz 2008'deki gibi 'teğet' geçmeyecek", Fortune, 18 Eylül 2015.

ATKINSON, R. D. (2015), "Getting Europe Up To Scale For The ICT-Enabled Economy", Sharing In The Success Of The Digital Economy, R. D. Atkinson, M. McTernan ve A. Reed (der.) içinde (s. 86-89), London, New York: ITIF.

AYDINONAT, N. E., "Küresel Kriz: Korkut Boratav ile Söyleşi", http://www.neaydinonat.com/gunluk/?p=1049, 22 Ekim 2008.

AYDOĞUŞ, O. ve diğerleri (2009), "Kriz Teorileri: Kondratieff, Schumpeter ve Wallerstein", Ege Üniversitesi. http://iibf.ege.edu.tr/economics/papers/wp09-01.pdf

BARLAS, M., "Hiçbir parti sonsuza kadar iktidarda kalamaz", Sabah, 18 Eylül 2008.

BAŞARAN, F. (2016), "Bilgi ve İletişim Teknolojileri Sektörü", Bilim, Teknoloji ve Yenilik: Kavramlar, Kuramlar ve Politika, İ. S. Akçomak, E. Erdil, M. T. Pamukçu ve M. Tiryakioğlu (der.) içinde (s. 407-435), Eylül 2016.

BAŞARAN, F. (2016), “Uzun Dalgalar ve Bilgi ve İletişim Teknolojileri Paradigması”, İletişim Ağlarının Ekonomisi, F. Başaran ve H. Geray (der.) içinde (s. 66-79), Ankara: Ütopya Yayınları.

Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK), http://www.btk.gov.tr/tr-TR/Anasayfa

Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD), 2015. İstatistik Göstergeler. 2000-2014.

BORATAV, K., “Bir çöküntünün nicel verileri”, BirGün, 14 Temmuz 2009.

BORATAV, K., “Bir yılan hikâyesi”, BirGün, 12 Mayıs 2009.

BORATAV, K., “Bunalım ortamında çevre ekonomileri”, BirGün, 5 Mayıs 2009.

BORATAV, K., “Bunalımın başlangıcı: 2008 Millî Geliri”, BirGün, 7 Nisan 2009.

BORATAV, K., “Bunalımın Makro-ekonomik bilançosu”, BirGün, 15 Eylül 2009.

BORATAV, K., “Büyüme bilançoları: Neoliberal ve AKP’li yıllar”, BirGün, 15 Nisan 2016.

BORATAV, K., “Ekonomik bunalım, finansal kriz”, BirGün, 28 Nisan 2009.

BORATAV, K., “Ekonomistlerden Türkiye’ye kriz uyarısı”, Hürriyet, 4 Mart 2005.

BORATAV, K., “Korkut Boratav’la Kriz ve Direnişler”, Muhalefet, 5 Mart 2013.

BORATAV, K., “Neredeyiz? Nereye gidiyoruz?”, BirGün, 2 Haziran 2009.

BORATAV, K., “Prof Korkut Boratav: 2001 krizinden daha büyük bir bunalımdan geçiyoruz”, haberi hazırlayan Murat Öğütçen, Radikal, 4 Ocak 2010.

BORATAV, K., “Bir ‘Güney’ krizinin ayak sesleri mi?”, Birgün, 22 Ocak 2016.

BORATAV, K., “Prof. Dr. Boratav: Türkiye krizi en ağır yaşayan ülkeler arasında”, Radikal, 1 Haziran 2010.

BRIGGS, A., BURKE, P. (2011), “Medyanın Toplumsal Tarihi: Gutenberg’den İnternet’e…”, çev. Ü. H. Yolsal, E. Uzun, İstanbul: Kırmızı Yayınları.

CHAKRAVARTTY, P. ve SCHILLER, D. (2010), "Neoliberal Newspeak and Digital Capitalism in Crisis", International Journal of Communication, 4, 670-692.

CHANDLER, D. (2000), "Technological or Media Determinism", http:// www.aber.ac.uk/media/Documents/tecdet/tdet11.html.

ÇAKMAK, R. E. (2012), "Teknoloji/Değişim ve Teknolojik Determinizm", Özgür Dünya, http:// ozgur-dunya.blogspot.com.tr/2012/06/teknolojidegisim-ve-teknolojik.html.

DIJK, J. V. (2006), "The Network Society", SAGE Yayınları.

Dünya Bankası (WB) verileri. http://data.worldbank.org

EĞİLMEZ, M., "Küresel krizin nedenleri", Radikal, 23 Eylül 2008.

EĞİLMEZ, M., "İki kriz iki Türkiye", Radikal, 16 Haziran 2009.

EKMAN, M. (2014). "Birikimi Anlamak: Marx'ın İlkel Birikim Kuramı'nın Medya ve İletişim Çalışmaları Açısından Önemi." Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye. (der.) Vincent Mosco, Christian Fuchs. Ankara: NotaBene Yayınları. 83-118.

ERCAN, M., "AB ekonomisindeki gelişmeler", Radikal, 21 Kasım 2007.

ERCAN, M., "ABD ekonomisi nereye gidiyor?", Radikal, 1 Kasım 2006.

ERCAN, M., "ABD'de kriz ve 'sorumsuz' yetkililer", Radikal, 7 Ekim 2009.

ERCAN, M., "Ar-Ge ve krizden çıkış", Radikal, 5 Ağustos 2009.

ERCAN, M., "Bilişim sektörü ve krizden çıkış", Radikal, 12 Ağustos 2009.

ERCAN, M., "Borç riskinde algı değişimi", Radikal, 8 Ağustos 2007.

ERCAN, M., "Cari açık ve ara malı ithalatı", Radikal, 29 Ağustos 2007.

ERCAN, M., "Cari açık ve ekonomide kırılganlık", Radikal, 30 Kasım 2005.

ERCAN, M., "Dış borcun yapısı değişiyor!", Radikal, 4 Ocak 2006.

ERCAN, M., "Dijital küreselleşme", Radikal, 12 Mart 2016.

ERCAN, M., “Dipten çıkıyor muyuz?”, Radikal, 13 Mayıs 2009.

ERCAN, M., “Dünya krizden nasıl çıkacak?”, Radikal, 29 Temmuz 2009.

ERCAN, M., “Ekonomide yeni korumacılık dalgası”, Radikal, 18 Şubat 2009.

ERCAN, M., “Ekonomik performans ve seçim sandığı”, Radikal, 31 Mayıs 2006.

ERCAN, M., “Gayrimenkulde global riskler”, Radikal, 1 Ağustos 2007.

ERCAN, M., “Global likidite nereye gidiyor?”, Radikal, 24 Ocak 2007.

ERCAN, M., “İstihdam paketi”, Radikal, 29 Nisan 2009.

ERCAN, M., “İstidamı desteklemek”, Radikal, 7 Ocak 2009.

ERCAN, M., “Kriz ortamında kayıt dışı istihdam”, Radikal, 15 Nisan 2009.

ERCAN, M., “Kriz ve ABD’nin bütçe açığı”, Radikal, 14 Ocak 2009.

ERCAN, M., “Kriz ve şirket bilançoları”, Radikal, 20 Mayıs 2009.

ERCAN, M., “Küresel işsizlik ve geçim koşulları”, Radikal, 14 Şubat 2007.

ERCAN, M., “Küresel kriz ve petrol”, Radikal, 15 Ekim 2008.

ERCAN, M., “Merkez Bankası’ndan haklı uyarı”, Radikal, 6 Aralık 2006.

ERCAN, M., “Yabancılar gidiyor mu?”, Radikal, 14 Haziran 2006.

FREEMAN, C. (1992), “The Economics of Hope: Essays on Technical Change, Economic Growth, and the Environment, New York, Pinter Publishers.

FREEMAN, C., LOUÇA, F. (2013), “Zaman Akıp Giderken: Sanayi Devrimlerinden Bilgi Devrimine”, çev. O. S. Binatlı, İstanbul: İthaki Yayınları.

FREEMAN, C., SOETE, L. (2004), “Yenilik İktisadı”, çev. E. Türkcan, Ankara: Tübitak Yayınları.

GERAY, H. (2014), “İletişim ve Emperyalizm: Türkiye’de Telekomünikasyonun Ekonomi Politiği”, yazar F. Başaran, Ankara: Ütopya Yayınevi.

GERAY, H. (2016), "İletişim, İktisat ve Kamusal Düzenleme Üzerine", İletişim Ağlarının Ekonomisi, F. Başaran ve H. Geray (der.) içinde (s. 15-41), Ankara: Ütopya Yayınları.

GÜRSES, U., "2008 de kayıp bir yıl mı olacak?", Radikal, 31 Aralık 2007.

GÜRSES, U., "ABD'nin krizi", Radikal, 24 Ekim 2007.

GÜRSES, U., "En kötü yaşandı mı?", Radikal, 28 Mart 2008.

HOFHEINZ, P. (2015), "An Innovation Agenda for Europe", Sharing In The Success Of The Digital Economy, R. D. Atkinson, M. McTernan ve A. Reed (der.) içinde (s. 77-85), London, New York: ITIF.

HOLLICK, C. (2001), "After the Ball Was Over", CenterPiece Sonbahar.

HOPE, W. (2010) 'Time, Communication, and Financial Collapse', *International Journal of Communication, 4*, 649-669.

International Telecommunication Union (ITU). ICT Development Index Report. http://www.itu.int/en/Pages/default.aspx

Kalkınma Bakanlığı (2015), "Kamu Bilgi ve İletişim Teknolojileri Yatırımları", Bilgi Toplumu Dairesi.

KRUGMAN, P., "Paradox of thrift", New York Times, 3 Şubat 2009.

LEWANDOWSKI, J., "EU budget 2009 Financial Report", Avrupa Komisyonu, 2010.

MCCHESNEY, R.W., FOSTER, J.B., STOLE, I.L. ve HOLLEMAN, H. (2009), "The Sales Effort and Monopoly Capital", Monthly Review, 60(11), 1-23.

MCTERNAN, M. ve REED, A. (2015), "The Political Opportunity of the Digital Age", Sharing In The Success Of The Digital Economy, R. D. Atkinson, M. McTernan ve A. Reed (der.) içinde (s. 91-98), London, New York: ITIF.

MEDIACAT (2010), "Reklam Sektörü 2009'da %15 Küçüldü", http://www.mediacatonline.com/reklam-sektoru-2009%C2%92da-15-kuculdu/

MOSCO, V. (2009), “The Political Economy of Communication”, SAGE Yayınları. 2.baskı.

OECD (2015), “Digital Economy Outlook”.

OĞUZ, Ş., “İşçi çıkartarak krizden çıkılmaz”, Sabah, 10 Ekim 2008.

OĞUZ, Ş., “Küresel krizden anlayış krizine”, Sabah, 3 Nisan 2009.

OĞUZ, Ş., “Krizi paketlemek”, Sabah, 13 Mart 2009.

ÖZATAY, F., “2006’nın ‘gör’ dedikleri”, Radikal, 1 Ocak 2007.

ÖZATAY, F., “2009 küçülmesi: Bir türlü elim yazmaya gitmiyor”, Radikal, 8 Mart 2009.

ÖZATAY, F., “Algılamada gecikmenin temel nedeni”, Radikal, 29 Mart 2009.

ÖZATAY, F., “Canını sıkmak istemeyen okumasın”, Radikal, 9 Mart 2009.

ÖZATAY, F., “Düşük faiz-yüksek kur: İşte cari fazla, oh ne âlâ”, Radikal, 16 Mart 2009.

ÖZATAY, F., “Kriz tellallığı mı yoksa haklı uyarılar mı?”, Radikal, 2 Nisan 2009.

ÖZATAY, F., “Küreselleşmenin zararları”, Radikal, 26 Nisan 2009.

ÖZATAY, F., “Vergi indirimi ve şeytanın avukatlığı”, Radikal, 19 Mart 2009.

ÖZDEMİR, F. B. ve TAŞDEMİR, B. (2011), “Giriş ve İletişim, Teknoloji ve Toplum İlişkisine Dair Temel Yaklaşımlar”, UADMK Açık Lisans Bilgisi.

ÖZTÜRK, E. (2010), “Teknolojik Determinizm Üzerine Birkaç Söz...”, Sendika.Org, http://www.sendika.org/2010/07/teknolojik-determinizm-uzerine-birkac-soz-emrah-ozturk/.

PIKETTY, T. (2014), “Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital”, çev. H. Koçak, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

POE, M. T. (2015), “İletişim Tarihi: Konuşmanın Evriminden İnternete Medya ve Toplum), çev. U. Y. Kara, İstanbul: Islık Yayınları.

PRESTON, P. (2001), “Reshaping Communications: Technology, Information and

Social Change", SAGE Yayınları.

RUDDY, T. (2010), "Anglo-American Credit Scoring and Consumer Debt in the Subprime Mortgage Crisis of 2007 as Models for Other Countries?", tripleC, 275,284.

SAĞLAM, E., "1994 krizindeki gibi kötü yönetim", Hürriyet, 24 Ekim 2008.

SAĞLAM, E., "AB çıpası ve ekonomik kriz", Hürriyet, 3 Haziran 2009.

SAĞLAM, E., "Başbakan'ın kriz için yeni tanımı: Psikolojik", Hürriyet, 24 Aralık 2008.

SAĞLAM, E., "Başkan Yılmaz'ın düşüş senaryosu", Hürriyet, 20 Mayıs 2009.

SAĞLAM, E., "Büyüme daraldıkça kaynak ihtiyacı acilleşiyor", Hürriyet, 10 Kasım 2008.

SAĞLAM, E., "Cari açığın azalması sorunları çözmüyor", Hürriyet, 1 Mart 2009.

SAĞLAM, E., "Dünya Bankası: Krizde tehlike geride kalmış değil", Hürriyet, 27 Temmuz 2009.

SAĞLAM, E., "Ekonomi batarsa karayolu bir işe yaramaz", Hürriyet, 30 Kasım 2008.

SAĞLAM, E., "Faizler ve IMF anlaşması", Hürriyet, 26 Ekim 2009.

SAĞLAM, E., "Finansal istikrar raporunu tüm AKP'liler okumalı", Hürriyet, 28 Kasım 2008.

SAĞLAM, E., "Geçici çözümler işsizliğe çare olmaz", Hürriyet, 22 Nisan 2009.

SAĞLAM, E., "Hükümet ekonomik gerçekleri kabul etmek zorunda", Hürriyet, 28 Eylül 2008.

SAĞLAM, E., "IMF Türkiye Masası, 'büyüme eksi 5.5' diyor", Hürriyet, 26 Nisan 2009.

SAĞLAM, E., "İşsizlikte rekor üstüne rekor kaçınılmaz", Hürriyet, 16 Mart 2009.

SAĞLAM, E., "Kriz değil, krizin kötü yönetimi oyları azalttı", Hürriyet, 1 Nisan 2009.

SAĞLAM, E., "Krizden fırsat imkanı zaten kalmadı", Hürriyet, 24 Eylül 2008.

SAĞLAM, E., "Krizin dibi bu kararla da görülmeyecek", Hürriyet, 5 Ekim 2008.

SAĞLAM, E., "Krizin etkisini yangın söndükten sonra hissederiz", Hürriyet, 19 Eylül 2008.

SAĞLAM, E., "Küresel daralmanın içeriye etkisi", Hürriyet, 25 Ağustos 2008.

SAĞLAM, E., "Merkez Bankası'nın işsizlik uyarısı", Hürriyet, 4 Mart 2009.

SAĞLAM, E., "Türkiye'den 2 milyar dolar çıktı", Hürriyet, 7 Eylül 2008.

SAĞLAM, E., "Ya seçim popülizmi ya ekonomik istikrar", Hürriyet, 17 Eylül 2008.

SAĞLAM, E., "Yavaş büyümeye razı olmayınca", Hürriyet, 29 Kasım 2009.

SAK, G., "Bu, sadece bir ekonomik kriz değildir", Radikal, 12 Mart 2009.

SAK, G., "Küresel zincirler Türkiye'yi neden teğet geçiyor?", Radikal, 7 Haziran 2011.

SAK, G., "Yoksa bu kriz sona mı eriyor, anacım", Radikal, 19 Mart 2009.

SAK, G., "Zararın neresinden dönülse kârdır", Radikal, 27 Mart 2009.

SCHILLER, D. (2010), "Yeni Kapitalizmin Teknolojiyle Göbek Bağı", çev. (Hakan Yüksel), Sendika.Org, http://www.sendika.org/2010/01/yeni-kapitalizmin-teknolojiyle-gobek-bagi-dan- schiller/.

STIGLITZ, J. E. (2015), "The Media and The Crisis: An Information Theoretic Approach", The Media and Financial Crises: Comparative and Historical Perspectives, S. Schifferes ve R. Roberts (der.) içinde (s.140-152), Routledge.

TEMİZ, D. ve GÖKMEN, A. (2010), "2000-2001 Finansal Krizi ile 2008 Küresel Krizinin Türkiye Ekonomisi Üzerine Karşılaştırmalı Etkileri", Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, 4, 2-24.

TEPAV (2009), "Türkiye Ekonomisi için Kriz Önlemleri", TEPAV Küresel Kriz Çalışma Grubu Raporu, Mart.

THOMPSON, P. A. (2015), "Mediation of Financial Information Flows", The Media

and Financial Crises: Comparative and Historical Perspectives, S. Schifferes ve R. Roberts (der.) içinde (s.169-186), Routledge.

TÜİK (2015), "Girişimlerde Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması", 9 Eylül: http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18647

Türkiye Bilişim Derneği (2015) Değerlendirme Raporu. Ocak 2016.

Türkiye İstatistik Kurumu, 2015. İstatistik Göstergeler.

UÇKAN, Ö., "Küresel kriz, bilgi ve iletişim teknolojileri ve i2010 girişimi", http://www.ozguruckan.com/kategori/teknoloji/22226/kuresel-kriz-bilgi-ve-iletisim-teknolojileri-ve-i2010-girisimi, Nisan 2009.

URAS, G., "Lehman battı, Bakan Şimşek'in bankası 'M.L.' satılıyor, AIG zorda", Milliyet, 16 Eylül 2008.

URAS, G., "2004'ten sonra büyümede frene bastık (2007'de üretim hızla düşmeye başladı)", Milliyet, 31 Mart 2008.

URAS, G., "Amerika'da evin anahtarını veren borçtan kurtuluyor", Milliyet, 13 Mayıs 2008.

URAS, G., "Amerikalılar çarşıda pazarda daha az para harcıyor", Milliyet, 14 Mayıs 2008.

URAS, G., "Biz ne krizler gördük (…Bu da geçer!)", Milliyet, 11 Ocak 2009.

URAS, G., "Ekonomi nereye gidiyor?", Milliyet, 15 Eylül 2008.

URAS, G., "Finans sistemi ve piyasalarda dalgalanma devam ediyor", Milliyet, 16 Eylül 2008.

URAS, G., "Geciktikçe hasar büyüyor tehlike yaklaşıyor", Milliyet, 1 Ekim 2008.

URAS, G., "Halk daha çok borçlanıyor daha zor ödüyor", Milliyet, 9 Nisan 2008.

URAS, G., "İstihdam 579 bin azaldı, işsizlik 279 bin arttı", Milliyet, 16 Mart 2009.

URAS, G., "İşçi çıkarmakla işler düzelmez", Milliyet, 12 Kasım 2008.

URAS, G., “İşçi sendikaları işten çıkarmaları seyrediyor”, Milliyet, 3 Aralık 2008.

URAS, G., “İşsizlik en büyük yara”, Milliyet, 17 Şubat 2009.

URAS, G., “İşsizlik sorunu ‘Ah vahla’ değil ‘tedbirle’ çözülür”, Milliyet, 16 Nisan 2009.

URAS, G., “İşten çıkarmayı nasıl frenleriz?”, Milliyet, 8 Ocak 2009.

URAS, G., “Kriz paketleri ‘cin fikirler’le dolup taştı”, Milliyet, 27 Kasım 2008.

URAS, G., “Krize çare: (1) Faizi indir (2) Harcamaya bindir”, Milliyet, 26 Şubat 2009.

URAS, G., “Tayyip Bey’e New York’taki Türk gençlerden mesaj var”, Milliyet, 29 Aralık 2008.

URAS, G., “Türk ekonomisinde beklentiler kötüleşiyor, güven yok oluyor”, Milliyet, 28 Nisan 2008.

WELSUM, D. V., MURRAY, J. (2015), “Creating A Climate For Digital Entrepreneurs”, Sharing In The Success Of The Digital Economy, R. D. Atkinson, M. McTernan ve A. Reed (der.) içinde (s. 59-61), London, New York: ITIF.

YAŞAR, S., “Bu defa teğet geçmez”, Taraf, 10 Kasım 2015.

YAŞAR, S., “2008’de işler niye kötü gitti”, Taraf, 18 Aralık 2008.

YAŞAR, S., “Ekonomide hemen ne yapmalı”, Taraf, 17 Nisan 2008.

YILMAZ, D., “ABD’deki kredi krizi Türkiye’yi etkilemedi”, Hürriyet, 19 Şubat 2008.

YÜKSEL, H. (2014), “Sermaye-Haber Ajansları İlişkisinin Dönüşümü Reuters Örneği”, İlef Dergisi, 33-56.